

WERELD EN ZENDING

Tijdschrift voor interculturele theologie

3 | 2006

**PORTO ALEGRE
EN MONDIALISERING**

Wereld en Zending

Tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 35 | nummer 3 | september 2006

ISSN 0165-988X

PORTO ALEGRE EN MONDIALISERING

Wereld en Zending

is een oecumenisch tijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

Wereld en Zending

beschrijft levenservaringen, ontwikkelingen en visies van kerken en christenen in zes continenten.

Wereld en Zending

gaat uit van de overtuiging dat missionair engagement niet kan bestaan zonder inspanning voor een betere samenleving. Christenen zetten zich hiervoor in in dialoog met mensen van andere godsdiensten en levensovertuigingen.

Wereld en Zending

wil een ontmoetingsplaats zijn voor mensen die zich beroepshalve bezighouden met missiologie, en voor mensen uit de missionaire praktijk. Praktijk en wetenschap hebben elkaar nodig. In dit tijdschrift proberen ze elkaar te begrijpen in verstaanbare taal.

Wereld en Zending

verschijnt vier maal per jaar, en wordt uitgegeven door uitgeverij Kok te Kampen, de Nederlandse Missieraad (NMR) te 's-Hertogenbosch, de Nederlandse Zendingraad (NZR) te Utrecht, Missio Nederland te 's-Gravenhage, Missio België te Brussel, het Comité van Missionerende Instituten (CMI) te Brussel en de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB) te Brussel.

Kernredactie

dr. Frans Damen

dr. Mechteld Jansen

dr. Rogier van Rossum, voorzitter

dr. Thessa Ploos van Amstel, eindredacteur

Redactie

dr. Dick Akerboom

drs. Jan Brock

prof. dr. Bert Broeckaert

drs. Jan Dumon

drs. Kathleen Ferrier

drs. Mella Halussy

Jaap Hansum

prof. dr. Volker Küster

drs. Wout van Laar

drs. Cokkie van 't Leven

dr. H. Noordegraaf

prof. dr. Karel Steenbrink

prof. dr. Lieve Troch

drs. Huub Vogelaar

dr. Hans de Wit

dr. Rob van der Zwan

Redactieadres

Centrum IIMO

dr. Thessa Ploos van Amstel

Heidelberglaan 2

3584 CS Urecht

telefoon +31 (0)30 253 20 79

e-mail tploos@hetnet.nl

Uitgeversoverleg

drs. Jan Dumon

drs. Jaap Houtman

drs. Wout van Laar

dr. John Veldman

Copyright

© Uitgeverij Kok

en de redactie van *Wereld en Zending*

Overname van artikelen is alleen

toegestaan met bronvermelding en

schriftelijke toestemming van de redactie.

- 1 TEN GELEIDE: Porto Alegre en mondialisering
- 3 Festa da vida (feest van het leven) in Brazilië
— *Huub Vogelaar*
- 12 Gastvrijheid in een context van machtsverschillen
— *Ineke Bakker*
- 26 Globalisering als missionaire uitdaging
— *Bob Goudzwaard*
- 37 De orthodoxe kerken in Porto Alegre
— *Geert van Dartel*
- 46 Globalisering, landbouw en voedsel
— *Luc Vankrunkelsven*
- 57 Geef ons heden ons dagelijks water
— *Ely López Canelas*
- 67 Je ogen geloven
— *Jantine Heuvelink*
- 72 De uitbreiding van de Europese Unie naar het oosten: een uitdaging voor de kerken
— *Anne-Marie Kool*
- 86 De bisschoppelijke brief over missie in de eenentwintigste eeuw: getuigen van de hoop die in ons leeft
— *Karel Steenbrink*
- 90 GEZICHTSPUNT: Een unieke uitwisseling
— *Wim de Jong*
- 94 BEELDMEDITATIE: Hooglied
— *Volker Küster*
- 96 KORTWEG
- 104 BOEKBESPREKINGEN
- 109 INTERNATIONALE TIJDSCHRIFTEN

Porto Alegre en mondialisering

'God, in uw genade, verander de Wereldraad van Kerken', verzuchtte Bas de Gaay Fortman van de interkerkelijke ontwikkelingsorganisatie ICCO op 25 februari in *de Volkskrant*. Hij herinterpreteerde hiermee het motto van de negende Algemene Vergadering van de Wereldraad van Kerken, die van 13 tot 23 februari jongstleden werd gehouden in Porto Alegre, Brazilië. Het eigenlijke motto was: 'God, in uw genade, verander de wereld!'

De assemblee is de grootste oecumenische vergadering van christelijke kerken op de wereld en vindt om de zevenenhalf jaar plaats. Het doel van de in 1948 opgerichte Wereldraad is de vereniging van alle christenen. De rooms-katholieke kerk en de vele pinksterkerken zijn nooit toegetreden, maar er worden wel waarnemers gestuurd, ook uit andere wereldgodsdiensten. Geschat wordt dat in de Wereldraad een derde tot bijna de helft van de christenen verenigd is. Ter nabeschouwing van de assemblee werd in Nederland op 7 juni door het IIMO een studiedag georganiseerd. Reden genoeg voor *Wereld en Zending* om een themanummer te wijden aan 'Porto Alegre'. Wij vroegen ons niet alleen af hoe de assemblee werd ervaren door gedelegeerden uit verschillende hoeken, maar vooral ook hoe de Wereldraad zich wil verhouden tot de toenemende mondialisering. Zowel mondialisering als missie en zending zijn wereldwijde dynamische processen. In dit nummer wordt vanuit verschillende blikvelden ingegaan op de verhouding tussen beide processen. Maar de prikkelendste vragen worden mijns inziens gesteld door Jantine Heuvelink: 'Wat hebben we nodig van de Wereldraad van Kerken? Als hij niet bestond, wat zou dan een reden zijn om hem op te richten?'

Dit nummer opent met een algemene beschrijving en persoonlijke beschouwing van de hand van Huub Vogelaar. Vervolgens gaat Ineke Bakker in op de 'gastvrijheid' van de assemblee voor gasten van andere religies en, als mogelijke doorwerking van de assemblee in Nederland, op de visie van de Raad van Kerken in Nederland op de dialoog met mensen van andere religies. Bob Goudzwaard blijft heel dicht bij het thema en exploreert mondialisering als missionaire uitdaging. Volgens De Gaay Fortman in *de Volkskrant* zou een slagvaardige en ef-

fectieve raad van toezicht van hooguit twintig personen de plaats moeten innemen van het huidige Centraal Comité van honderdvijftig leden, dat veel reiskosten maakt en zich vooral bezighoudt met eindelijk vergaderen en lobbyen. Dilemma's en keuzen worden nu nauwelijks voorgelegd aan de bijeengekomen afgevaardigden, terwijl zij toch richtlijnen zouden moeten geven aan het hoofdkantoor in Genève. De frustratie van deelnemers over de beperkte mogelijkheid tot inspraak is in verscheidene artikelen te lezen. Maar Geert van Dartel belicht in zijn artikel hoe de veranderde besluitvorming op basis van consensus, naast de uitgangspunten voor het gezamenlijk gebed tijdens bijeenkomsten van de Wereldraad, het vertrouwen van de orthodoxie in de Wereldraad als podium voor oecumenische contacten doet terugkeren.

Daarna volgen twee artikelen ter praktische illustratie van de problematiek van de mondialisering. Luc Vankrunkelsven beschrijft de liberalisering van landbouw en voedsel in Braziliaanse context, en Ely López Canelas bespreekt het waterbeheer in Bolivia. Beide kwesties zijn niet te begrijpen in nationaal verband alleen, en in beide kwesties wordt een verband gelegd tussen religie en mondiale versus lokale economie. Zij zouden het wellicht eens zijn met De Gaay Fortman, die in *de Volkskrant* suggereert dat het tijd wordt dat de Wereldraad, liever dan in de eigen vergadercircuits rond te draaien, aansluiting zoekt bij andere internationale organisaties, en bondgenoten zoekt in daadwerkelijke processen van maatschappelijke verandering. Toch zou de geschiedenis ons enige voorzichtigheid moeten ingeven, zoals duidelijk wordt wanneer Anne-Marie Kool de kerkelijke situatie in Midden- en Oost-Europa belicht. Zij gaat in het bijzonder in op de 'schaduw' uit het verleden, waarin het communisme nog op ongunstige wijze tot op heden voortleeft.

Jantine Heuvelink geeft als jeugdgedelegeerde namens de Protestantse Kerk in Nederland haar verslag van 'Porto Alegre' en bespreekt de eerdergenoemde vragen vanuit haar eigen perspectief.

Als toegift treft u een bespreking door Karel Steenbrink aan van een schrijven van de rooms-katholieke bisschoppen van Nederland, de bisschoppelijke brief. Deze is met Pinksteren, 4 juni 2006, verschenen en handelt over missie in de eenentwintigste eeuw. Gezien de overlappende thematiek met 'Porto Alegre' is deze bespreking goed op zijn plaats in dit themanummer.

Daarnaast vindt u natuurlijk onze vaste rubrieken *Gezichtspunt*, *Beeldmeditatie*, *Kortweg*, *Boekbesprekingen* en *Internationale tijdschriften*.

— Thessa Ploos van Amstel, eindredacteur

Festa da vida (feest van het leven) in Brazilië

Huub Vogelaar

Van 14 tot 23 februari werd in Brazilië de negende Algemene Vergadering van de Wereldraad van Kerken gehouden. Het decor was de moderne campus van de katholieke universiteit in de stad Porto Alegre. Deze assemblee was behalve een belangrijke vergadering ook een feest van ontmoeting en uitwisseling. Als adviseur van de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB) en met een perskaart namens *Wereld en Zending* maakte ik deze grote interkerkelijke happening mee. Zo kwam ik tijdens de plenaire vergaderingen te zitten tussen achthonderd gedelegeerden en andere adviseurs in de grootste hal op het universiteitsterrein. Een perskaart is heel handig, omdat ik daarmee toegang had tot de zaal waar alleen de media binnen kunnen. Heet van de naald werden sprekers, gasten en gedelegeerden er nader aan de tand gevoeld, bijvoorbeeld de bekende bisschop Desmond Tutu. Het is een oude regel dat de polsslag van de assemblee het best te voelen is tijdens de persconferenties. In deze wat kleinere ruimte konden de honderdzesenveertig aanwezige journalisten gastsprekers nader aan de tand voelen. Helaas ontbrak deze mogelijkheid tot doorvragen in de grote conferentiezaal. Ook door de Nederlandse persmensen werden goede vragen gesteld.

Een bonte verzameling

Elke Algemene Vergadering heeft een onderwerp. Ruim vierduizend mensen uit nagenoeg alle windstreken bezonnen zich tien dagen op het thema, in de vorm van een bede, *God in uw genade, bouw de wereld om*. Een thema dat vooraf wel allerlei discussies en interpretaties opriep, maar verder amper een rol speelde tijdens de assemblee zelf. Er werden wat plichtmatige dingen over gezegd, in het bijzonder door dr. Sam Kobia, secretaris-generaal van de Wereldraad.

Onder de duizenden deelnemers bevonden zich niet alleen kerkleiders, theologen, stafleden en adviseurs, maar ook heel veel gewone kerkmensen die zich sterk engageerden in een reeks van meer dan tweehonderd workshops die parallel aan de vergadering plaatsvonden. Voor de meeste bezoekers klopte hier het hart van de assemblee.

Het nevenprogramma heette in het Braziliaans *mutirão*, en dat betekent zoiets als gemeenschappelijk initiatief. In Porto Alegre waren de *mutirão* ontmoetingsplaatsen waar gedelegeerden, deskundigen en jongeren rondom de meest diverse thema's samenkwamen. Zij vormden het meest swingende en inspirerende deel van het programma in Porto Alegre. Hier knetterde de oecumenische elektriciteit. Hier liet men een manier van omgaan, discussiëren en uitwisselen zien waarbij jongeren, maar niet alleen zij, zich thuis voelden. De bonte verzameling mensen die in Porto Alegre bijeen was, vertegenwoordigde de christelijke wereld in een notendop, als de rooms-katholieke en pentecostale kerken even niet worden meegerekend. Overigens was de rooms-katholieke kerk met een sterke delegatie vertegenwoordigd, en kardinaal Kaspar, hoofd van het Secretariaat voor de Eenheid, beklemtoonde de oecumenische verplichting van zijn kerk. Om de talrijke pinksterkerken te ontdekken moest je gewoon met de bus door de stad rijden. Op bijna elke hoek van de binnenstad waren ze te vinden. Het evangelicale denken was ook present, aangezien verscheidene delegaties evangelicale gelovigen naar Porto Alegre hadden afgevaardigd.

Wat er in de zuidelijkste metropool van Brazilië allemaal rondliep, riep bij mij verwondering en waardering op: ondanks de grote verscheidenheid aan christenen trokken jong en oud, vrouwen en mannen, leken en geestelijken, gekleurde en witte mensen anderhalve week in goede harmonie met elkaar op. Ik hoorde de meest diverse talen en ik zag prachtige kostuums uit Afrika, Azië, Oceanië en Zuid-Amerika. Porto Alegre was in die zin ook een feest voor het oog, waaraan geestelijken volop meededen. Vooral de oosters-orthodoxe geestelijken vielen op met hun zwarte, gele, oranje, blauwe, cycloamrode en zelfs roze gewaden.

In Porto Alegre zelf werd voor de assemblee reclame gemaakt op bus-hokjes en het openbaar vervoer. De Portugese tekst op de affiche luidde: *Este evento vai ancorar em nosso porto. Participe*; dat wil zoveel zeggen als: 'Dit evenement gaat voor anker in onze haven. Doe mee!' Dat laatste gebeurde maar sporadisch. Een evenement als de assemblee kende toch een te hoge drempel voor de gewone inwoners van de havenstad.

De assemblee

Een assemblee van de Wereldraad van Kerken is de grootste oecumenische vergadering van christelijke kerken ter wereld. De Wereldraad is een echte gemeenschap van kerken, die streeft naar meer eenheid tussen christelijke kerken en een diepere onderlinge solidariteit. Momenteel zijn bij de Wereldraad 348 kerken aangesloten. Die kerken vertegenwoordigen allerlei denominaties zoals orthodoxe, anglicaan-

se, protestantse, baptistische en andere tradities, zoals de oud-katholieken en enkele pinksterkerken. Bij elkaar vertegenwoordigt de Wereldraad ongeveer een derde van de christenheid. Een assemblee is een *uniek* fenomeen, omdat het de grootste wereldomspannende en democratisch beslissende bijeenkomst van geïnstitutionaliseerde kerken is, waaraan zowel leken als ambtsdragers, zowel vrouwen als mannen, zowel jongeren als ouderen meedoen.

De assemblee van Porto Alegre kwam overigens langzaam op gang. De bijna zevenhonderd aanwezige gedelegeerden werden de eerste week beziggehouden met veel voordrachten, toespraken, shows, theatervoorstellingen, videopresentaties, het voorstellen van gasten, onder wie president Lula da Silva van Brazilië en vertegenwoordigers van andere godsdiensten, of het geven van instructies over de nieuwe stemprocedures van de Wereldraad. Assemblees van de Wereldraad zijn gevarieerde, luisterrijke samenkomsten. Vooral de vele ontmoetingen met christenen uit alle delen van de wereld geven aan een Algemene Vergadering een bijzondere, gevarieerde en unieke kleur. Er was voor Porto Alegre een overvolle agenda vastgesteld, en dat wreekte zich. Op de informatiestroom voor de deelnemers in de grote vergaderzaal kon amper gereageerd worden, en tijd om over de inhoud van een toespraak te discussiëren was er al helemaal niet. Dit riep bij menige delegatie frustraties op. De assemblee nam voor het eerst in haar bestaan besluiten op basis van consensus, hetgeen vooral op de laatste twee dagen gebeurde. En waarachtig, de nieuwe procedure werkte! In Nederland heeft vooral dominee Wies Houweling, pas herkozen als lid van het Centraal Comité van de Wereldraad, gepleit voor deze aanpak, en ze heeft gelijk gekregen.

Gebedsdiensten

Heel inspirerend waren de vele prachtige gebedsdiensten, waarmee elke dag werd begonnen en afgesloten. De diensten van alle kerkelijke tradities kwamen in de loop van de Algemene Vergadering aan bod. Veel deelnemers voelden zich tijdens deze vieringen diep verbonden met christenen uit alle andere hoeken van deze planeet. De diensten waren (en zijn) een sterk punt van de Wereldraad. Maar sinds kort mag een viering alleen nog als een gebedsdienst aangeduid worden. Het woord 'liturgie' is voorbehouden aan de bijzondere vieringen van de oosters-orthodoxe kerken, de zogeheten Goddelijke Liturgie. Op de negende assemblee was er voor het eerst geen avondmaalsdienst. Wel moet opgemerkt worden dat een deel van de oosters-orthodoxe deelnemers het nogal eens liet afweten bij vieringen van de andere christelijke tradities. 'Die liggen ons gewoon niet', vertrouwde een bevriende orthodoxe theoloog uit Roemenië me toe.

Niet te missen waren de bijbelstudiegroepjes, die ook als kleine ver-

trouwenscellen functioneerden. Elke dag kon je hier je hart luchten over de voortgang van de assemblee (of het gebrek eraan). Maar de Wereldraad van Kerken werd natuurlijk niet opgericht om het te houden bij gezamenlijk bidden, zingen en bijbellezen. Dat was een mooi neveneffect, maar dat kan – wellicht iets minder kleurrijk dan in Brazilië – in veel dorpen en steden in Nederland ook.

Porto Alegre was, zoals gezegd, de negende assemblee sinds de oprichting van de Wereldraad van Kerken in 1948 te Amsterdam. De Raad is in augustus 2006 precies 58 jaar oud. Maar al in 1938 werd in Utrecht het besluit genomen tot de oprichting ervan in 1941 of 1942. Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verhinderde dat echter. In februari 2006 werd de eerste assemblee in Zuid-Amerika gehouden. In zekere zin is dat verwonderlijk, want Zuid-Amerika geldt als een sterk christelijk continent. Maar tot voor kort waren de meeste mensen er katholiek – het fenomeen pinksterkerken wijzigde dat beeld in belangrijke mate –, en de rooms-katholieke kerk is nu eenmaal geen lid van de Wereldraad van Kerken.

Balans opmaken en verdergaan

In Porto Alegre werd de balans opgemaakt van de vragen waarvoor de lidkerken samen staan of willen staan ten aanzien van vier zaken.

Ten eerste de kerkordelijke en organisatorische kwesties, bijvoorbeeld rond de vraag tot welke eenheid de kerken zich nu eigenlijk verhouden. Waar willen ze samen als kerken naartoe? Op dat gebied werden in Brazilië nieuwe initiatieven genomen. De komende jaren starten alle lidkerken gespreksronden met vragen omtrent nieuwe vormen van zichtbare eenheid. Elke kerk wordt gevraagd te formuleren hoe andere kerken gezien, beoordeeld en gewaardeerd worden. Verschillen en overeenkomsten worden hierbij in kaart gebracht. Dit programma over ecclesiologie (leer van de kerk) heet *Called to be the One Church*.

De tweede kwestie is die van de gezamenlijke maatschappelijke verantwoordelijkheid, welke het duidelijkst naar voren komt in het profetisch spreken van de Wereldraad van Kerken en de hulpverlening bij rampen. De aandacht voor maatschappelijke vraagstukken is nadrukkelijk aanwezig. Onderwerpen als armoede, ecologie, economie, onrecht, geweld, terrorisme, mensenrechten en recht op zuiver water blijven onverminderd op de agenda van de Wereldraad en de kerken staan. En dat is geen zestigerjarenjargon, zoals ten onrechte nog wel eens wordt opgemerkt. Als het onder christenen niet meer gaat om minder armoede en meer gerechtigheid voor al die miljarden mensen die van twee euro of minder per dag moeten zien rond te komen, waarover moet het dan nog wel gaan tijdens een assemblee of in de kerken? Die armen vertoefden bij wijze van spreken om de hoek van

de campus. Buiten op straat vielen tussen het drukke verkeer de kleine karretjes op die door magere paarden werden voortgetrokken. Het waren de wagentjes van de armsten van de stad. Die houden zich in leven door het afval te verzamelen dat vervolgens gerecycled wordt. De gedelegeerden van de assemblee werd van nabij een spiegel voorgehouden. Gewone gemeenteleden die zich lokaal inzetten voor diaconale projecten als hulp aan asielzoekers of het organiseren van voedselbanken, kunnen zich ondersteund weten door de wereldwijde oecumenische gemeenschap die bijeenkwam in Porto Alegre. Over de thematiek van de economische mondialisering rapporteert Bob Goudswaard elders in dit nummer.

Het derde punt is het gezamenlijk belijden van het geloof en de missionaire inzet. Daarover treft u in dit nummer van *Wereld en Zending* diverse artikelen aan.

De relaties tot andere godsdiensten en andere christenen is de vierde en laatste kwestie. In Porto Alegre werden een paar belangrijke toespraken over de interreligieuze dialoog gehouden. In een van de zes plenaire sessies over christelijke identiteit en religieus pluralisme hielden onder anderen dr. Rowan Williams, hoofd van de anglicaanse kerk en professor Anna May Chain uit Myanmar (Birma) inleidingen die grote indruk maakten. Over de interreligieuze dialoog in Porto Alegre doet Ineke Bakker verslag in dit nummer.

Terug naar de Algemene Vergadering te Porto Alegre. De laatste dagen werd er een nieuw Centraal Comité van honderdvijftig mensen gekozen, dat gedurende zeven jaar, tot de volgende assemblee, verantwoordelijk is voor de gang van zaken. Het is het bestuursorgaan tussen de Algemene Vergaderingen. Eén keer per jaar komt het Centraal Comité daartoe bij elkaar. Vanuit Nederland hebben daarin nu dominee Wies Houweling (PKN) en aartsbisschop Joris Vercammen voor de gezamenlijke oud-katholieke kerken zitting.

De laatste dagen werden tal van besluiten genomen over toekomstige programma's en ingebrachte voorstellen. Alles verliep daarna in een stroomversnelling. De assemblee gaf een mandaat mee voor de uitwerking ervan in de toekomst.

Hoopvol perspectief

Ik vervolg mijn artikel met een aantal meer persoonlijke opmerkingen over de negende assemblee. Voor mij was Porto Alegre een hoopvolle assemblee. 'Hoop' was wel het sleutelwoord, maar teleurstelling om gemiste kansen had ik ook. Bij mij riep (en roept) de assemblee in Brazilië ambivalente gevoelens op. Eerst wil ik in zes punten aangeven waarom ik de assemblee als hoopvol heb ervaren, en in de volgende paragraaf daarbij enkele kritische kanttekeningen maken.

De assemblee riep en roept bij mij veel positiefs op. Ik zou de happening in Porto Alegre niet graag hebben willen missen. Het was een onderdompeling in een rijk en weldadig oecumenisch bad. Ik denk aan de talrijke mooie vieringen, de vele ontmoetingen, de bijbelstudiegroepjes, die echte thuisplekken werden, tal van boeiende lezingen, het met succes toepassen van de nieuwe consensusprocedure en het bijwonen van de reeks 'oecumenische gesprekken'. Dat laatste programma was een nieuw onderdeel tijdens de assemblee. Iedereen kon zich aansluiten bij een van de tweeëntwintig themagroepen, zoals *Human sexuality: body and soul*, *World and church*, *Youth transforming the ecumenical landscape* of *The scandal of poverty and growing inequality*. Zelf nam ik deel aan een groep over 'de reconfiguratie of herbouw van de oecumenische beweging'. Voor het eerst discussieerden drie keer achtereen vertegenwoordigers van alle christelijke stromingen, leken en ambtsdragers, op gelijk niveau met elkaar: katholiek, pentecostaal, protestants, orthodox of van een vrije kerk. Ik maakte van nabij mee dat vrouwen en mannen, leken en theologen, gemeenteleden en kerkleiders op gelijk niveau geëngageerd met elkaar spraken over de toekomst van de oecumene.

De werkateliers, de *mutirão*, draaiden heel goed. Tijdens de onderbrekingen van de officiële agenda vonden honderden succesvolle workshops plaats. Daaraan namen deskundigen, leken, theologen en kerkleiders deel. Het was de bedoeling dat de *mutirão* impulsen zou geven aan de inhoud van de assemblee. Er zat inderdaad veel dynamiek in de workshops. Hier geen gesteggel over de participatie van jongeren, vrouwen, gehandicapten of inheemse volken, zoals in de assemblee zelf. Iedereen deed mee en wisselde kennis, ervaringen en verhalen uit. Het was de meest directe ontmoeting tussen christenen van alle leeftijden uit alle werelddelen rondom specifieke thema's.

De context van Brazilië en Latijns-Amerika werd helaas slechts gاندeweg en pas erg laat zichtbaar, terwijl ik die toch waardevol vond. De chique campus hield de deelnemers weg van de Braziliaanse realiteit; men leefde als het ware op een eiland. Pas zondagmiddag, vooral bij het drama in de vorm van een levend poppenspel, kwam die context aan bod. Het theaterstuk 'Waar is God aan het werk in Zuid-Amerika?' maakte op mij diepe indruk, en ik was zeker niet de enige. Het was een indrukwekkende vorm van contextuele geloofsbeleving, verzorgd door de Methodistische Universiteit van São Paulo. De sfeer van Latijns-Amerika keerde 's avonds terug tijdens een muziekkfestijn in de openlucht.

De talloze informele ontmoetingen heb ik als heel bijzonder ervaren. In de wandelgangen troffen mensen uit de meest diverse kerken en regio's elkaar. Het zijn evenzovele (zij het soms maar korte) momenten van genade en inspiratie.

Enkele indrukwekkende geloofsgetuigenissen tijdens de plenaire zittingen werkten als verhalen van hoop. Dr. Anna May Chain, een baptistische professor uit Myanmar (Birma) vertelde hoe mensen van andere religies haar familie hadden gered toen ze klein was, en over de innige band met haar boeddhistische en islamitische vriendinnen. Tegenover het dominante eendimensionale verhaal van 'Er is geen alternatief' (in het Engels afgekort tot TINA) klonk het in allerlei verhalen en getuigenissen van mensen uit alle delen van de wereld indringend en profetisch: 'Er zijn honderden alternatieven' (in het Engels afgekort tot TAHA). Of zoals iemand het uitdrukte: je wordt in de ontmoetingen tijdens de *mutirão* geconfronteerd met veel leed en onrecht, maar tegelijkertijd word je ook vervuld met hoop omdat je getuigenissen hoort van mensen die zich erdoorheen geknokt hebben. Ten slotte vind ik het hoopvol dat het niveau van de slotdocumenten goed is. Ze bevatten aanbevelingen om een zichtbare eenheid van de kerken te bevorderen. Ze zijn een nieuwe impuls voor theologie en gemeenteopbouw (*Faith and Order*), en daarmee wint het thema ecclesiologie (de leer van de kerk) weer aan belang. Het oude thema van de dialoog tussen de wereldgodsdiensten is vernieuwd op de agenda geplaatst. Ook het thema zending krijgt aandacht, zij het in beperkte mate. Het is weliswaar pas op het laatste moment in enkele documenten opgenomen, maar het staat er toch maar in.

Kritiekpunten

De assemblee kende de eerste week een overvolle agenda. De koppeling met de Braziliaanse en Latijns-Amerikaanse context met zijn eigen kleur en thematieken werd pas laat gemaakt. De vertegenwoordigers van de andere religies werden bijna respectloos voorgesteld. Er werd geringer gewicht gegeven aan de plaats van de gedelegeerden. Acht overwegend rijke Europese (veelal lutherse) kerken konden door middel van voldoende stampij verhinderen dat een bepaald programma in stemming (lees: consensusbesluitvorming) werd gebracht. Dit gebeurde met de zogeheten AGAPE-oproep, een belangrijke tekst over sociale gerechtigheid. Het toonde ook de beperking aan van de consensusprocedure. Bisschop Tutu voegde er tijdens zijn persconferentie aan toe dat de apartheid in Zuid-Afrika door middel van consensus nooit zou zijn afgeschaft.

Een gemiste kans was dat de verbinding van de assemblee met de *mutirão* en zijn dynamiek nauwelijks werd gelegd, en niet doorklonk in de documenten zelf. Dat wijst toch op een crisis in de georganiseerde oecumene zoals die in de Wereldraad vorm krijgt. Dit onvermogen legt ook een claim op de toekomst, wanneer de nauwere samenwerking met de Lutherse Wereldfederatie (LWF) en de Wereldbond van Reformatorische Kerken (WARC) gestalte krijgt. Ook het

nieuwe initiatief van het *Global Christian Forum* met het motto 'Een gezicht, veel stemmen' dient meer ruimte te geven aan allerlei vormen van *mutirão*, zoals het gezamenlijke opbouwen van de oecumene aan de basis of de oecumene van het leven.

De pinksterkerken bleven helaas buiten beeld, hoewel het de bedoeling was dat de banden in Porto Alegre nauwer zouden worden aangehaald. Met zes gedelegeerden – dat is minder dan één procent – bleven de pentecostalen een minderheid. Hun stemmen werden overigens wel gehoord, en duidelijk werd dat de pinksterbeweging in is voor meer samenwerking. Hetzelfde geldt voor de evangelicalen en hun standpunten. Op zondagmorgen was er gelegenheid om de lokale kerken in Porto Alegre te bezoeken. Daar was maar één pentecostale kerk bij, terwijl die geloofsgemeenschappen op elke hoek van de stad te vinden zijn.

De manier van plenair vergaderen bood beperkte mogelijkheden om als gedelegeerde tijdens de plenaire zittingen van de laatste dagen een interventie te plaatsen over een nieuw document. Dat was een frustrerende ervaring. Er waren vier microfoons beschikbaar waar je eigenlijk meteen naartoe moest lopen om een vraag te stellen of een opmerking te plaatsen, en meestal kwam men daar zelfs na een wachttijd van meer dan twintig minuten niet aan toe. Of de gedelegeerde zijn/haar opmerking dan maar op papier bij de commissie wilde inleveren. Deze aanpak werd door een gedelegeerde ronduit als beledigend betiteld. Dat moet tegenwoordig toch anders kunnen. In de herfst weet men al wie er in de delegaties zitten. Uit die lijst wordt gedelegeerden gevraagd tijdens de assemblee in commissies te gaan zitten. Deze mensen moeten toch van tevoren een document kunnen opstellen zodat de andere gedelegeerden volop de kans krijgen om er ook over mee te praten.

Jammer vond ik verder nog dat de gebruikte theologische taal traditioneel was. Vernieuwende opvattingen over God, Jezus en de heilige Geest heb ik amper of niet gehoord. Ik werd in mijn bijbelstudiegroepje ook wat vreemd aangekeken toen ik binnenbracht dat het thema van de assemblee 'God, in uw genade, bouw de wereld om' ook omgekeerd waar zou kunnen zijn, namelijk dat de genade van de wereld het beeld van God transformeert.

Eigenlijk speelden er zich in Porto Alegre drie verschillende samenkomsten af: de officiële assemblee of Algemene Vergadering in de grote vergaderzaal, de informele assemblee van de *mutirão* en de assemblee van de gedelegeerden in de diverse commissies.

De vonken van de kleinschalige gesprekken in de *mutirão* sloegen helaas niet over naar de officiële assemblee. Er was nauwelijks interactie tussen deze twee segmenten in Porto Alegre. Met de hier opge-

dane concrete ervaringen konden de gedelegeerden op geen enkele manier uit de voeten in de grote vergadering met haar formele procedures. Het bracht de nodige frustraties bij de gedelegeerden met zich mee. Ook de gedelegeerden in de diverse commissies hebben amper of niet van de sfeer van de *mutirão* geproefd. Dat werd mij onder meer bevestigd door dr. Bas Plaisier, gedelegeerde van de PKN, die in Porto Alegre van zo'n commissie deel uitmaakte. Was dat wel zo geweest, dan hadden we mijns inziens in Porto Alegre radicalere voorstellen en aanbevelingen over sociale, politieke en theologische vraagstukken gekregen.

Zegen

Ik wil mijn artikel besluiten met een voorstel voor een zegen. Hoe vaak hoorden we tijdens de assemblee niet de bede dat God onze inspanningen om tot meer eenheid te komen mocht zegenen. Ik ging er zowaar van zuchten. Waar blijft de zegen die we zelf als christenen uit de verschillende tradities nu al aan elkaar kunnen geven? Mijn voorbeeld haal ik uit het boek Ruth (1,16-17). Ruth biedt Noömi een permanent betrouwbaar partnerschap aan. Waarom doen de kerken niet iets dergelijks, en zegenen ze elkaar niet?

Jouw God is mijn God.

Waar jij gaat, ga ik.

Jouw getuigenis is mijn getuigenis.

Jouw zorgen zijn mijn zorgen.

Jouw gebed is mijn gebed.

Jouw God is mijn God.

Jouw vreugde is mijn vreugde.

Jouw angst is mijn angst.

Jouw recht is mijn recht.

Jouw belang is mijn belang.

*Opdat het kwaad in de wereld gekeerd wordt,
en God ziet dat het goed is.*

Ga in vrede!

Het Grieks heeft verschillende woorden voor zegen. Eén ervan is 'eucharistie'. Misschien helpt het de eucharistische gemeenschap van kerken, nog steeds een hoofddoel van de oecumenische beweging, dichterbij te halen.

☞ **Huub Vogelaar** is lector in het hoger beroepsonderwijs aan het VCGO en medewerker van het Centrum IIMO, waar hij onderzoek doet naar de oecumenische ontwikkelingen in Oost-Europa na de politieke veranderingen van 1989.

Gastvrijheid in een context van machtsverschillen

Ineke Bakker

Opgegroeid in een gereformeerd middenklassegezin kreeg ik van huis uit mee dat gastvrijheid een heel belangrijke deugd is. Bij mijn ouders konden altijd mensen blijven eten; voor onverwachte gasten had mijn moeder steeds enkele potten appelmoes en blikken groente in de kast staan. Zij vond dat we gastvrij moesten zijn, en citeerde daarbij regelmatig haar vader, die als deurwaarder in het Amsterdam van de crisis van de jaren dertig van de vorige eeuw menige arme ploeteraar mee naar huis nam voor een warme maaltijd, onder het motto uit de Hebreeënbrief: 'Houd de gastvrijheid in ere, want zo hebben sommigen zonder het te weten engelen ontvangen' (Hebreeën 13,2). Daaraan moest ik denken toen ik ter voorbereiding van dit verhaal mijn herinneringen naging en mijn aantekeningen naliep van de assemblee van de Wereldraad van Kerken in Porto Alegre, als het gaat om het thema van de interreligieuze dialoog. Drie vragen komen mij voor de geest:

- Hoe gastvrij was de assemblee voor gasten van andere religies?
- Hoe ziet de Wereldraad van Kerken de dialoog met mensen van andere religies?
- Hoe ziet de Raad van Kerken in Nederland – zo mogelijk als doorwerking van de assemblee – die dialoog in de komende jaren?

Over die drie vragen gaat dit artikel.

Om maar met de eerste vraag te beginnen: hoe gastvrij was de assemblee voor mensen van andere religies? In het laatste nummer van *Current Dialogue* worden in het redactioneel excuses aangeboden voor het late verschijnen van dit nummer door te verwijzen naar het vele werk dat de assemblee vergde van het kleine *Office on Interreligious Relations and Dialogue* (IRRD), onder meer omdat maar liefst twintig gasten van andere religies uitgenodigd moesten worden voor de assemblee. Er was inderdaad een royaal tiental vertegenwoordigers van de verschillende wereldgodsdiensten en enkele inheemse Latijns-Amerikaanse/Braziliaanse religies. Zij werden gepresenteerd tijdens

de plenaire sessie over christelijke identiteit en religieus pluralisme, en de meesten kregen successievelijk het woord in de loop van de assemblee. Maar zij kwamen bijna steeds aan het woord aan het slot van lange plenaire sessies, wanneer de meeste afgevaardigden al verlangend opstonden om naar de koffie of thee te gaan. Ik heb verscheidene malen met kromme tenen deze – in mijn ogen – zeer onhoffelijke houding aangezien en ben zelf – weliswaar smachtend naar koffie – steeds trouw blijven luisteren, gelukkig in het gezelschap van enkele tientallen anderen. Maar *gênant* vond ik het wel. Hoewel er in het workshopprogramma van de *mutirão* wel ruimte was voor interreligieuze dialoog, kwam het in de plenaire sessies niet verder dan het aanhoren van groeten en hartelijke woorden van vertegenwoordigers van andere religies. Voor enig gesprek was geen ruimte. Ik heb mij daarover verbaasd en mij ook wel afgevraagd wat de mooie woorden over het belang van interreligieuze dialoog nu betekenen, als de meest elementaire vorm van gastvrijheid – aandachtig luisteren naar je gasten – niet of nauwelijks in acht wordt genomen.

Ondanks dit gebrek aan aandacht voor de woorden van de gasten was er tijdens de assemblee zelf behoorlijk wat aandacht voor de interreligieuze dialoog, en dan vooral geconcentreerd op de vraag wat het bestaande religieuze pluralisme nu betekent voor de christelijke identiteit.

Catholicus Aram I, de scheidende voorzitter van de Wereldraad, gaat ervan uit dat religieuze pluraliteit de context van ons kerk-zijn is: theologie, tradities, waarden en levenswijze van christenen worden sterk beïnvloed door de pluralistische omgeving. De kerk staat dan ook voor de taak haar identiteit en missionaire roeping ten overstaan van deze religieuze pluraliteit opnieuw te definiëren. Aram maakte daarover vier opmerkingen.

a De plurale context stelt vragen bij een exclusivistisch en in zichzelf gekeerd zelfverstaan van christenen en vraagt om een dialogische definitie van christelijke identiteit; hoewel onze identiteit natuurlijk bepaald wordt door ons geloof, wordt die uitgetest door de specifieke omgeving waarin ons geloof wordt ervaren en verwoord.

b Deze interactieve kijk op christelijke identiteit helpt christenen het anders-zijn van de ander te begrijpen op een manier waarop de ander geen vreemde is, maar een buurman of buurvrouw; vanuit een bijbels perspectief is het ontdekken van de ander ook het herontdekken van jezelf. Daarbij moeten we steeds nagaan of onze kijk op de ander spoort met diens zelfverstaan. Missionaire activiteiten van de kerken moeten dan ook niet gezien worden als een reactie tegen de vreemdeling, maar als een proactieve betrokkenheid bij onze buurman of buurvrouw. Het is dan ook nodig dat de kerken de betekenis en im-

plicaties van de *missio Dei* verkennen in de context van religieuze pluraliteit.

c Omgaan met religieuze pluraliteit vanuit een christelijk perspectief is echter niet vrijblijvend, maar gebaseerd op ons geloof in de drie-enige God en onze betrokkenheid bij de *missio Dei*. De Bijbel leert dat Gods gave van verlossing in Jezus Christus bestemd is voor de gehele mensheid. Volgens de christelijke pneumatologie is het werk van de heilige Geest van kosmische omvang, en werkt het op mysterieuze wijze door in mensen van alle religies. Daarom moet de kerk de tekenen van de 'verborgen' Christus en de aanwezigheid van de Geest in andere religies en in de wereld zien te onderscheiden en zo getuigenis afleggen van Gods verlossing in Christus.

d In de interreligieuze dialoog kunnen we het niet op een akkoordje gooien over onze aanspraken op de waarheid. Maar terwijl we ons geloof in Christus belijden, moeten we dialoog en samenwerking met andere religies niet uit de weg gaan. Daarom moeten we onze gemeenschappelijke waarden verdiepen en onze verschillen accepteren. Juist nu religie in de samenleving vaak een ambivalente rol speelt of misbruikt wordt, is interreligieuze dialoog belangrijker dan ooit. De kerken en de oecumenische beweging moeten dan ook serieus werk maken van de interreligieuze dialoog.

Plenaire sessie over christelijke identiteit en religieus pluralisme

Een uitgelezen gelegenheid om de assemblee aan te laten geven hoe interreligieuze relaties een hoge prioriteit kunnen krijgen, was natuurlijk een van de zes grote plenaire sessies: die over christelijke identiteit en religieus pluralisme.

Dr. Rowan Williams, aartsbisschop van Canterbury en leider van de anglicaanse gemeenschap wereldwijd, was gevraagd daarvoor een inleidend verhaal te houden. Williams begon met duidelijk te maken dat identiteit te maken heeft met het jezelf zetten op een kaart van relaties. Door onze identiteit wordt duidelijk wie we zijn, welke naam we dragen, welke taal we spreken en hoe we ons verhouden tot de mensen om ons heen. Wanneer christenen zich als zodanig identificeren, betekent dit dat zij zichzelf zien in relatie tot de naam van Christus, tot het verhaal en de plaats in de geschiedenis van de mensen met wie God een verbond sloot, en zo in de traditie van de 'gezalfde koning' Jezus van Nazaret. In navolging van Jezus mogen we God Vader noemen en uitdragen dat deze God rechtvaardig is en zonden vergeeft. Christelijke identiteit is het behoren tot een plaats die Jezus voor ons definieert; zo delen we in zekere mate zijn identiteit, dragen we zijn naam en verhouden we ons op soortgelijke wijze tot God en de wereld. Het gaat dus niet om het christendom als een

systeem van dogma's en leerstellingen dat moet concurreren met andere systemen in de wereld, al leven we in een wereld van plurale perspectieven. Christenen hebben geen pretentie van absolute kennis, maar wel de pretentie van het bieden van een perspectief dat onze diepste pijnen en angsten transformeert en zo de wereld ten diepste verandert. Het gaat om een perspectief dat bepaald wordt door waar Jezus is; onder zijn gezag kunnen we zien wat Hij ziet: God als Abba, Vader. Dit is in zekere zin een exclusieve benadering: er is geen christelijke identiteit die niet hier begint. Anderzijds is juist de plaats van Jezus open voor allen die willen zien wat christenen zien, die willen worden wat christenen worden. En wat christenen zien, is dat wonden genezen worden, zonden vergeven, aanneming in Gods intimiteit beloofd. Niet ieder perspectief focust daarop. Dat betekent niet dat die andere perspectieven fout zijn, maar wel dat zij uiterst belangrijke zaken buiten beschouwing laten: aanneming en vergeving. In de praktijk van het leven in plurale gemeenschappen betekent dit dat christenen niet moeten benadrukken dat zij een systeem hebben dat antwoord op alle vragen levert, maar verwijzen naar de plaats en identiteit waartoe zij zelf uitgenodigd zijn: de plaats van de gezalfde koning, de plaats van Jezus. Christelijke identiteit is een trouwe en gelovige identiteit, trouw aan God en betrokken bij mens en wereld om ons heen. Het moet ons niet gaan om vragen hoe we anderen ervan overtuigen dat zij het fout zien, maar we moeten ons afvragen wat zij dan zien en of wat zij zien, deel kan zijn van de wereld die wij zien. Het zou immers kunnen zijn dat God zich een weg gevonden heeft in anderen. Die vragen kunnen we alleen beantwoorden in *faithfulness*, in gelovige trouw, door bij de ander te blijven. Williams maakt dan een onderscheid tussen samenlevingen waarin christenen de meerderheid uitmaken en die waarin de meerderheid niet-christelijk is. In samenlevingen waarin christenen van oudsher in de meerderheid zijn, betekent deze trouw vooral solidariteit en het opkomen voor de rechten van anderen, bijvoorbeeld door het oprichten van *interfaith*-forums, samenwerking rondom thema's als migratie en asielbeleid, en door te bepleiten dat andere religies een evenredig deel krijgen van de staat. Waar christenen in de minderheid zijn, ligt het allemaal gecompliceerder. Op sommige plaatsen (Midden-Oosten, Pakistan) worden christenen gezien als een bedreiging of als deel van een geopolitieke agenda van de Verenigde Staten of het Westen. Dan is het opmerkelijk te zien hoe christenen manieren blijven zoeken om met niet-christelijke burens samen te werken. Juist hier kunnen we, aldus Williams, de prijs zien die het vraagt trouw te zijn en de plaats van Jezus in te nemen, de verschrikkingen van het verworpen worden te dragen, en niettemin te blijven spreken van delen en gastvrijheid. Williams ziet hier iets van een nieuwe humaniteit, die aanstekelijk kan werken en

nieuwe mogelijkheden schept voor een hele cultuur. Maar dat laat onverlet dat christenen ook kritisch moeten spreken over die elementen van een niet-christelijke cultuur die diep problematisch zijn, zoals het schenden van de menselijke waardigheid, van de status van vrouwen, van wet en regelgeving, ook als dat leidt tot geweld en marginalisering.

De vraag naar christelijke identiteit in een wereld met een veelheid aan perspectieven en overtuigingen kan niet beantwoord worden met clichés over een tolerante coëxistentie van verschillende meningen. Als christenen kunnen we niet anders, vanuit onze bepaalde plaats, de plaats van Jezus, de gezalfde koning, de plaats waar we geroepen zijn om onze uiterste betrokkenheid te tonen bij de God die in Jezus geopenbaard is, en bij allen voor wie zijn uitnodiging bestemd is.

Na Rowan Williams kwam Anna May Chain aan het woord. Ze is hoogleraar theologie, afkomstig uit Myanmar (Birma), behoort tot het Karen-volk en is baptiste. Ze gaf een prachtige, persoonlijke illustratie van Williams' betoog. In navolging van Williams' pleidooi om identiteit te zien als de plaats die mensen innemen op de kaart van relaties, beschrijft zij haar identiteit als die van de christelijke minderheid in Myanmar, die in 1949 zwaar werd vervolgd. Moslimburen verborgen met gevaar voor eigen leven haar vader en broers in de moskee. Anna zelf werd samen met andere vrouwen van het ene onderduikadres naar het andere gebracht. Later werden ze voor hun veiligheid overgebracht naar de gevangenis, waar boeddhistische vrienden, tegen alle regels in, voedsel, medicijnen en kleren brachten. Door een Franse priester werden zij naar een klooster gebracht, en dat in een tijd waarin het voor baptisten onvoorstelbaar was hulp te krijgen van rooms-katholieken. Toen de priester werd vermoord, kwamen allen die door hem in veiligheid gebracht waren, of ze nu christen, moslim, boeddhist of wat dan ook waren, samen om te rouwen. 'At this point in my life, the neighbours, Muslims, Buddhists and Catholics were in the place of Jesus to me', zei Anna. 'Ik was uiterst kwetsbaar en zwak. Zij waren mijn bewaarder en schild. Zij namen risico's en gaven leven. Mijn islamitische en boeddhistische burenen kennen de naam van Jezus niet, maar ik geloof dat 'God had found a path for himself to them'. Vervolgens vertelde zij over 'de plaats van haar burenen', beter: van goede vriendinnen. Zes vrouwen die elkaar al sinds de eerste klas van de missieschool kennen, twee christenen, drie boeddhistes en één moslima. Met prachtige voorbeelden schetste Anna May Chain hoe zij met elkaar omgaan, elkaars feesten vieren, elkaar als vrouwen steunen in hun strijd, en daarbij aanlopen tegen de verschillende obstakels in hun religies. Hoe ze, zelfs als ze het niet eens is met haar boeddhistische vriendinnen, kan leren van hun vermogen elke dag

aandachtig te leven, en hoe ze ervan overtuigd is dat haar vriendinnen van haar leren over de liefde, vergeving en genade van God.

Ten slotte kreeg professor Assaad Elias Kattan het woord. Hij is hoogleraar orthodoxe theologie in Duitsland, in Münster, maar is zelf protestant, afkomstig uit het Nabije Oosten. Hij noemde zijn bijdrage 'Gedachten van een protestantse zendeling', en ook hij vertelde het verhaal van zijn familie. Die bestaat bijna geheel uit zendingen die naar het Nabije Oosten kwamen en tevergeefs probeerden moslims het evangelie te prediken. Zijn familieleden besloten daarop zich te richten op de lokale christenen. Ze bedoelden het goed, hoewel ze het evangelie identificeerden met de vorm die het in hun eigen cultuur had aangenomen. Ze kwamen tot de overtuiging dat lokale christenen beter dan zichzelf in staat zouden zijn moslims te evangeliseren. Daarbij zagen ze echter over het hoofd dat veel lokale christenen helemaal niet geïnteresseerd waren in het bekeren van moslims. Al was het natuurlijk niet altijd koek en ei tussen christenen en moslims, ze gingen meestal goed met elkaar om en ze waren heel tevreden met hun moslimburen, die vaak op bezoek kwamen, niet alleen voor een heimelijk glas bier, maar soms ook om samen te bidden.

De zendingsactiviteiten van christenen in het Midden-Oosten hebben christenen, moslims en joden daar veel opgeleverd: scholen, universiteiten, ziekenhuizen, een revival van het Arabisch dankzij de vertaling van de Bijbel in het Arabisch. Maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat er sprake was van een wederkerig leerproces. Toch stelt hij zich, als zendeling, wel voortdurend de vraag naar de relatie tussen zijn eigen christelijke perspectief en dat van mensen van andere religies. Hij heeft geen ander antwoord dan dat van de weg van het kruis. Juist het kruis stelt christenen in staat gebrokenheid, vervreemding en stilte op te nemen in onze identiteit, en als we dat kunnen, kunnen we ons ook openstellen voor anderen.

Met de presentatie van de gasten van de andere religies werd deze plenaire sessie afgesloten.

Resultaten en aanbevelingen van de assemblee

Als we nu kijken waar dit alles op uitloopt, welke conclusies er getrokken worden en welke aanbevelingen er worden gedaan door de assemblee, dan kunnen we terecht bij twee belangrijke slotdocumenten: het rapport van het *Programme Guidelines Committee*, dat aanbevelingen doet voor het programmatische werk van de Wereldraad, en het rapport van het *Policy Reference Committee*, dat zich richt op de relaties van de Wereldraad.

Om met dit laatste rapport te beginnen: het wijdt slechts één korte

paragraaf (nummer 37, elf regels!) aan de relaties met andere religies. Er wordt gezegd dat de Wereldraad zich verplicht heeft tot het aangaan van een dialoog met partners van andere religies, een dialoog die gericht is op het bouwen van vertrouwen, het formuleren van gemeenschappelijke waarden, het bevorderen van wederzijds begrip, het aangaan van gemeenschappelijke uitdagingen en het bespreken van onderwerpen die conflictief zijn en verdeeldheid kunnen zaaien. Voorts wordt gezegd dat interreligieuze dialoog nu meer dan ooit een uitdrukking is van de essentiële identiteit van de Wereldraad: door betrokkenheid bij de wereld, het tegengaan van spanningen, het stichten van vrede en het beschermen van de menselijke waardigheid en de rechten van religieuze minderheden. Aan het slot wordt simpelweg geconcludeerd dat het aangaan en verdiepen van constructieve en respectvolle relaties met anderen in deze pluralistische wereld een van de belangrijkste inspanningen van de Wereldraad is, ten dienste van oecumenische partners en lidkerken op internationaal en lokaal niveau.

In het rapport van het *Programme Guidelines Committee* komt de interreligieuze dialoog aan de orde onder het kopje *Public Voice and Prophetic Witness to the World*, een van de vier zogeheten *areas of engagement* van de Wereldraad. Het eerste werkveld is *Unity, Spirituality and Mission*, waar met geen woord gerept wordt over andere religies; het tweede is *Ecumenical Formation*, waar slechts vermeld wordt dat het oecumenisch instituut in Bossey recentelijk ook meer ruimte biedt voor interreligieuze ontmoetingen; het derde betreft *Global Justice*, waar wel gesproken wordt over het belang van het opbouwen van inclusieve en rechtvaardige gemeenschappen, waar ruimte is voor diversiteit, maar waar niet duidelijk wordt of dit betrekking heeft op louter christelijke relaties of ook om interreligieuze relaties. Het vierde en laatste werkveld is, zoals gezegd, *Public Voice and Prophetic Witness to the World*; daar wordt het volgende gezegd: 'At this assemblée the urgent need for churches and the WCC to engage in interreligious cooperation and dialogue was strongly affirmed. In its future engagement with other religions, it is important for the WCC to continue its work in the context of religious plurality and to further develop, and not simply a dialogue and common action related to political, social, theological or ethical issues' (paragraaf 23). Hoewel de laatste zin niet goed loopt is het duidelijk dat het PGC ook pleit voor interreligieuze samenwerking en dialoog in de context van een religieus pluralisme.

In een resolutie even verderop in de tekst (paragraaf 26) wordt ten aanzien van het belang van *ecumenical formation* gezegd: 'The WCC should facilitate and initiate dialogue and possible cooperation between religious and political actors on the role of the church in civil

society and between religions in areas of mutual understanding.' Maar die terreinen worden niet verder benoemd of uitgewerkt. Al met al vind ik het op het eerste gezicht, eerlijk gezegd, een vrij magere oogst voor de interreligieuze dialoog. Vooral inhoudelijk lijkt er niet veel nieuws uit te komen. Wel is er een voortdurend pleidooi voor het belang van de interreligieuze dialoog en samenwerking tussen de religies. Dat is op zichzelf belangrijk, maar wereldschokkend is het niet. Maar wie wat beter kijkt, ziet dat er tussen de regels door toch ook enkele verstrekkende dingen gezegd zijn. Zo merkte Sam Kobia op, in zijn toespraak als secretaris-generaal van de Wereldraad, dat 'de visie van velen vandaag aan de dag is dat Gods *oikoumene* niet alleen christenen insluit, maar ook mensen van alle *living faiths*'; ik vind dat een moedige stelling van een Wereldraad die de relaties met evangelicale en pinksterkerken wil versterken, omdat deze stelling juist binnen die kerken allerm minst vanzelfsprekend is. In het verlengde lees ik de constatering uit het rapport van het PGC dat 'interreligieuze dialoog nu meer dan ooit een uitdrukking is van de essentiële identiteit van de Wereldraad'; essentiële identiteit, dat is niet niks, geen bijzaak, geen luxe of franje, maar essentiële identiteit; zonder interreligieuze dialoog is er geen Wereldraad! Ten derde viel me de aandacht op voor de machtsfactor. Interessant in Rowan Williams' verhaal vond ik zijn beschrijving van de praktijk van het leven in pluralistische samenlevingen. In die samenlevingen maken christenen soms deel uit van de meerderheid, en soms behoren zij tot een minderheid, zoals Rowan Williams aangaf. Die – nog wat impliciete – aandacht voor de machtsfactor lijkt mij echter van groot belang, zeker als het gaat om relaties tussen christenen en moslims, maar ook bij andere religies. Vooral relaties tussen christenen en moslims worden heel gemakkelijk in een geopolitieke context gezien, met alle complicaties van dien. Irak en Afghanistan zijn er voorbeelden van. Er is ook – zeker in Nederland – in toenemende mate sprake van een etnicisering van religies, waardoor de interreligieuze dialoog – nog meer dan voorheen – te maken krijgt met machtsverschillen. Ik kom daar later op terug, als het gaat om de interreligieuze dialoog in Nederland.

Het bredere kader van interreligieuze dialoog binnen de Wereldraad van Kerken

Om recht te doen aan het werk rondom interreligieuze dialoog van de Wereldraad is het goed niet alles op te hangen aan de assemblee, maar daaroverheen te kijken naar wat er in de afgelopen jaren tot stand is gebracht. Wie het verslagboek *From Harare to Porto Alegre 1998-2006* ter hand neemt, kan in het hoofdstuk over *Engaging in Dialogue with Neighbours of Other Religions* informatie vinden over tal van consultaties, dialogen en bijeenkomsten met mensen van an-

dere religies. Vooral na 11 september 2001 valt op veel plaatsen een intensivering van de dialoog tussen christenen en moslims waar te nemen. Dat in deze jaren ook de *Ecumenical Decade to Overcome Violence (2001-2010)* valt, maakt dat er sowieso veel aandacht is voor de relatie tussen religie en geweld.

Een belangrijke mijlpaal was de *Critical Moment in Interreligious Dialogue*-conferentie die van 7 tot 9 juni 2005 in Genève werd gehouden, en wetenschappers, activisten, journalisten en anderen bij elkaar bracht. De conferentie formuleerde specifieke strategieën die het zwaartepunt in interreligieuze relaties willen verschuiven van dialoog naar gezamenlijke actie, inclusief nieuwe onderwijs- en trainingsprogramma's en uitwisselingsprogramma's die een cultuur van dialoog bevorderen. Als voorbeelden werden genoemd symbolische activiteiten, gericht op verzoening van het verleden en het opzetten van nieuwe structuren, netwerken en actieplannen voor het nationale en het regionale niveau. Het bleek mogelijk ook controversiële onderwerpen aan de orde te stellen, zoals religieus geweld en bekering. Over dit laatste onderwerp loopt ook een gezamenlijk project met het Vaticaan.

De Wereldraad begon ook gesprekken met mensen van inheemse religies en van Afrikaanse traditionele spiritualiteit. Pogingen om de joods-christelijke dialoog verder te brengen dan Noord-Amerika en West-Europa leidden tot de eerste Franstalige Afrikaanse joods-christelijke consultatie in Kameroen in 2001. Uitgaand van de concepten sjaloom en ubuntu ging het over geweld en antwoorden op genocide, zowel van de Sjoa als in Rwanda.

Bij dit alles gaat het erom bij kerken, politiek en religieuze en maatschappelijke organisaties het bewustzijn te versterken dat dialoog geen ambulance is die in tijd van crisis opgeroepen kan worden. Wanneer een crisis uitbreekt, is het eigenlijk te laat voor een dialoog. Die vraagt om een duurzaam en soms pijnlijk langzaam proces van het opbouwen van onderling vertrouwen en begrip. Alleen zo kan een crisis voorkomen of opgelost worden.

Speciale aandacht wil ik besteden aan een gemeenschappelijk project van de staf en netwerken van *Faith and Order*, de *Commission on World Mission and Evangelism* en het *Office on Interreligious Relations and Dialogue*. Dit project kwam voort uit een suggestie van de vergadering van het Centraal Comité in 2002 om een multidisciplinaire studie op te zetten naar 'christelijke identiteit in een religieus plurale wereld'. Het leidde tot een – niet officieel aanvaard – werkdocument onder de titel *Religious Plurality and Christian Self-Understanding*. Na een korte verkenning van de huidige situatie van religieus pluralisme wordt gekeken in hoeverre de oecumenische beweging hier van dienst kan zijn. Uitgaande van de vraag of de christe-

lijke openbaring in 'continuïteit' is met het religieus leven van anderen, of er juist mee breekt door een heel nieuwe dimensie van kennis van God te introduceren, wordt gekeken naar wat de verschillende Wereldraadprogramma's tot op heden hebben opgeleverd. Het dialoogprogramma benadrukt het belang van het respecteren van de andere religieuze tradities en het erkennen van hun eigen identiteit. Religieuze tradities hebben universele waarheidsclaims, die dus per definitie in conflict zijn met die van andere religies. Christenen reageren daarop met een voorstel tot 'dialoog'.

Vanuit de *Commission on World Mission and Evangelism (CWME)* kwam de visie op het concept *missio Dei* als Gods missie om de wereld te redden, zelfs los van enig menselijk getuigenis. Maar dit leidde tot vragen als: wat is de relatie tussen samenwerking met mensen van andere religies voor vrede en gerechtigheid, betrokkenheid bij de interreligieuze dialoog en het mandaat tot evangelisatie van de kerk?

De plenaire commissie van *Faith and Order*, die in 2004 voor het eerst in een overwegend moslimland (Maleisië) bijeenkwam, sprak over de reis van het geloof als een reis die geïnspireerd wordt door de visie van het 'elkaar ontvangen': wat zijn de uitdagingen voor christenen als zij zoeken naar een authentiek christelijke theologie die 'gastvrij' is voor anderen? Waar liggen de grenzen van de diversiteit? Zijn er tekenen van verlossing buiten de kerk? Hoe kunnen inzichten uit andere tradities bijdragen aan ons begrip van wat het betekent mens te zijn? Al deze vragen zijn uiterst relevant voor een theologie van de religies. Na San Antonio's credo: 'We cannot point to any other way of salvation than Jesus Christ; at the same time we cannot set limits to the saving power of God' (1989) en Baars aanvulling (1990) dat God actief is als schepper en onderhouder in het religieuze leven van alle volken, ligt er de uitdaging de vraag naar een theologie van de religies opnieuw te stellen.

In het concept 'gastvrijheid' vinden de auteurs een hermeneutische sleutel. Uitgangspunt is ons geloof in de ene levende God, die vanaf het begin present en actief is in de schepping. De Bijbel presenteert God als de God van de naties en volken, wiens liefde zich uitstrekt tot alle mensen. In het Nieuwe Testament spreekt Paulus over incarnatie in termen van gastvrijheid en van een leven dat gericht is op de ander. Het mysterie van de incarnatie is Gods diepste identificatie met onze menselijke conditie, waaruit zijn onvoorwaardelijke genade blijkt waarmee Hij de mensheid in haar anders-zijn en vervreemding accepteert. Dit bracht christenen ertoe Jezus Christus te zien als degene in wie de hele mensenfamilie verenigd is met God in een onherroepelijk verbond. Deze genade van God in Jezus Christus roept ons op tot een houding van gastvrijheid in onze relatie met anderen, ook bui-

ten onze eigen gemeenschap. Christenen moeten zoeken naar een balans tussen onze identiteit in Christus en onze openheid naar anderen. De bijbel spreekt van gastvrijheid als een radicale openheid voor anderen op basis van de erkenning van de waardigheid van allen. De heilige Geest helpt ons te leven in deze openheid voor anderen. De Geest is immers ook present in het leven en de tradities van mensen van andere religies. De pluraliteit van religieuze tradities is zowel het resultaat van de vele manieren waarop God zich verhoudt tot mensen en volken als ook een bewijs van de rijkdom en diversiteit van de manieren waarop mensen reageren op Gods genadegaven.

Het gaat dan ook om gastvrijheid, waarbij openheid om anderen te accepteren in hun anders-zijn het kenmerk van ware gastvrijheid is. Dankzij de steeds veranderende context zijn mensen soms gast, en soms gastheer of gastvrouw. Het is dan ook nodig gastvrijheid te verstaan als 'wederzijdse openheid', 'openheid voor elkaar'. Dat is verre van gemakkelijk. Zeker als er sprake is van verstoorde machtsrelaties, ongelijkheid tussen de partijen of verborgen agenda's. Soms kun je je verplicht voelen iemands diepste overtuigingen onder kritiek te stellen, zoals je zelf ook je eigen geloofsovertuigingen uitgedaagd kunt zien worden. Deze visie op gastvrijheid als wederzijdse openheid helpt christenen tegenover anderen te getuigen van God in Christus, maar tegelijkertijd open te staan voor wat God door de ander tot ons te zeggen heeft. Uiteindelijk is verlossing alleen afhankelijk van God. Christenen gaan daar niet over en bezitten die niet, christenen kunnen er alleen van getuigen. God is de gastvrouw/gastheer van het heil, al is er in het eschatologisch perspectief ook het beeld van God als gast, wonend onder de mensen. Tot zover deze gezamenlijke notitie als achtergronddocument voor discussie en debat.

De verdieping van het begrip 'gastvrijheid' die uitgaat boven de machtsverschillen tussen gastheer/gastvrouw en gast, vind ik een intrigerende gedachte. Want in gastvrijheid zit altijd iets van een machtsverschil. Hoe hartelijk en gastvrij de gastheer ook is, de gast is slechts te gast. Hoeveel aandacht en ruimte de gastvrouw ook geeft, de gast past zich altijd in enige mate aan aan de regels van het huis. Door gastvrijheid te verstaan als wederzijdse openheid valt het machtsverschil weg. Wat betekent dat voor de participatie van christenen in de interreligieuze dialoog?

Interreligieuze dialoog in Nederland en de uitkomsten van de assemblee

Het wordt hoog tijd om over te gaan naar de vraag wat de assemblee op het punt van de interreligieuze dialoog voor Nederland, en in het bijzonder voor de Raad van Kerken in Nederland, aan uitdagingen biedt.

Binnen de Raad van Kerken is de beraadgroep Interreligieuze ontmoeting al jaren actief betrokken bij tal van vormen van interreligieuze dialoog, daarin bijgestaan door twee contactgroepen: Islam en Hindoeïsme. De contactgroep Boeddhisme is een zachte dood gestorven, toen het onmogelijk bleek voldoende boeddhistische participanten te vinden. De beide andere contactgroepen publiceren elk jaar respectievelijk een Ramadan- en een Holi-groet, bestemd voor christenen en anderen die moslims respectievelijk hindoes willen gelukwensen met het Id-al-Fitr-feest of het Holi-feest. Vooral de Ramadan-groet mag zich verheugen in een groeiende belangstelling.

In de afgelopen jaren heeft de beraadgroep twee brochures uitgebracht. De eerste, 'Samen vieren met mensen van andere religies', is de bestseller van de raad en wordt veel gebruikt door lokale raden van kerken, gemeenten en parochies die iets interreligieus willen doen. De tweede brochure, 'Wie zeggen de mensen dat Ik ben', wil christenen toerusten om in het gesprek met mensen van andere religies Jezus op een voor anderen begrijpelijke manier ter sprake te brengen. Deze brochure is in feite een praktische toepassing van vragen die de raad in de loop van het laatste decennium van de vorige eeuw bezighielden. Vragen naar de relatie tussen christelijke identiteit en interreligieuze dialoog; beter gezegd: vragen omtrent spreken over Christus en zich inzetten voor de interreligieuze dialoog. Vragen die ook tijdens de assemblee in Porto Alegre aan de orde waren.

Ook in Nederland kwam er na 11 september 2001 nog meer aandacht voor de dialoog met moslims, en vooral voor gezamenlijke activiteiten om eventuele spanningen en angsten het hoofd te bieden. Zo werd kort voor het uitbreken van de oorlog in Irak een multireligieuze bijeenkomst in Amsterdam gehouden om naar buiten toe duidelijk te maken dat de oorlog de relaties tussen christenen en moslims in Nederland niet negatief zou mogen beïnvloeden. Na de moord op Theo van Gogh werd een telefonische hulpdienst onder de naam *Luisterlijn* ingesteld, waarbij een team van moslims en christenen als vrijwilligers de telefoon beantwoordden. Inmiddels verscheen ook een korte praktische handreiking voor gesprekken tussen christenen en moslims onder de titel 'Wie is bang voor wie'.

In het nieuwe werkplan 2006-2007 besteedt de beraadgroep Interreligieuze ontmoeting meer aandacht aan bilaterale dialogen, met per religie verschillende onderwerpen. De verwachting is dat dit meer perspectief biedt op verdieping van de dialogen. Misschien is er ook wel sprake van enige vermoeidheid ten aanzien van de dialoog met moslims, die vaak het multilaterale gesprek overheerst. In de Nederlandse context – en misschien ook elders – gaan gesprekken met moslims bovendien vaak al snel over een gemeenschappelijke belangenbehartiging – heel nuttig en nodig, maar lang niet altijd behulpzaam

voor het interreligieuze geloofsgesprek. Interessant is ook dat de rooms-katholieke kerk zeer recentelijk heeft aangegeven prioriteiten te leggen bij de dialoog met boeddhisten.

Wanneer ik nu probeer na te gaan wat de leerpunten van de assemblee zouden kunnen betekenen voor de Nederlandse situatie, kom ik tot de volgende gedachten. De opmerking van Samuel Kobia dat 'de visie van velen vandaag de dag is dat Gods *oikoumene* niet alleen christenen insluit, maar ook mensen van alle *living faiths*', zal binnen de Raad van Kerken – naar ik inschat – leiden tot veel debat, vooral omdat enkele lidkerken met een migrantenachtergrond daar beslist niet van overtuigd zijn, en de meeste autochtone kerken een gebrek aan missionaire betrokkenheid en activiteit verwijten. De groeiende toenadering tussen de raad en de vereniging van migrantenkerken SKIN zal het gesprek hierover zeker nog meer aanzwengelen, zoals naar voren kwam in een gemeenschappelijk gesprek van de raad en SKIN over het rapport van de projectgroep Integratie. Maar ook binnen autochtone kerken zijn lang niet alle gelovigen ervan overtuigd dat Gods *oikoumene* zo verstrekkend is. Daarmee is de vraag naar christelijke identiteit in onze multireligieuze samenleving een stevig gespreksonderwerp op de agenda van de raad. En in het verlengde daarvan natuurlijk de vraag of de Nederlandse kerken het *Programme Guidelines Committee* van de Wereldraad kunnen nazeggen dat 'interreligieuze dialoog nu meer dan ooit een uitdrukking is van de essentiële identiteit van de Raad van Kerken in Nederland'. Ik voorzie op dit punt nog veel huiswerk voor de Nederlandse kerken.

Het punt van de machtsfactor speelt ook zeker in Nederland. Ondanks de secularisering is Nederland een overheersend christelijk land. Dr. Rowan Williams maakte een onderscheid tussen samenlevingen waarin christenen de meerderheid uitmaken, en die waarin de meerderheid niet-christelijk is. In samenlevingen waar christenen van oudsher in de meerderheid zijn, moeten ze vooral solidair zijn en opkomen voor de rechten van anderen, bijvoorbeeld door het oprichten van *interfaith*-forums, door samenwerking rondom thema's als migratie en asielbeleid en door te bepleiten dat andere religies een evenredig deel krijgen van de staat. Dat is in het verleden ook veel gebeurd, en het gebeurt nog altijd.

Toch zie ik ook tekenen dat sommige christenen en sommige lidkerken van de Raad van Kerken vinden dat moslims wel heel veel faciliteiten en voorrechten krijgen, en dat maatregelen die bedoeld zijn om de gevaren van de islam te beteugelen, ongewenste neveneffecten kunnen hebben op bijvoorbeeld migrantenchristenen. Ook deze laatsten worden geconfronteerd met inburgeringseisen en beperkingen ten aanzien van de toelating van pastores. Plannen voor de oprichting van een landelijke Raad van Religies en Levensbeschouwingen leden

schipbreuk, onder meer vanwege de machtsfactor. Wie spreekt namens wie, en wie is aanspreekpunt voor de overheid?

Hier is ook te zien dat er sprake is van een etnicisering van de religies. Moslims worden vooral gezien als migranten, buitenlanders, Turken of Marokkanen, en pas in tweede instantie als aanhangers van een bepaalde religie. Het is curieus dat in Nederland niet de minister van justitie, tot wiens portefeuille vanouds de relaties met de godsdiensten behoren, maar de minister voor vreemdelingenzaken en integratie vertegenwoordigers van de religies uitnodigt voor een beraad over maatschappelijke binding. Deze etnicisering van de religies bemoeilijkt – naar mijn mening – het interreligieuze geloofsgesprek en beperkt de agenda al snel tot gemeenschappelijke belangenbehartiging en gemeenschappelijke actie op maatschappelijk terrein. Dat is best heel belangrijk – begrijp mij niet verkeerd –, maar door de toenemende nadruk op de etnische component vertroebelt het gesprek ook snel. Want hier blijkt vooral het verschil in macht: veel migranten hebben immers een achterstand in opleiding, maatschappelijke positie, arbeid en invloed, waarvan het inlopen doorgaans enkele decennia kost. Ik denk dan ook dat christenen bij het interreligieuze gesprek meer dan voorheen bedacht moeten zijn op deze etnicisering van religie en zich moeten beraden op de vraag wat in deze situatie de interreligieuze dialoog nu verder helpt.

Ten slotte wil ik opmerken dat juist in onze verhardende samenleving gastvrijheid een grote deugd is. Gastvrijheid voor migranten en anderen die in een kwetsbare positie verkeren, zoals de arme ploetersaars die mijn grootvader mee naar huis nam. Maar gastvrijheid in christelijk perspectief kon nog wel eens verder gaan dan solidariteit en het opkomen voor anderen; christenen leven vanuit het perspectief van een God die mens is geworden en onder ons heeft gewoond. Hier daagt iets van een gastvrijheid voorbij de machtsverschillen. Gastvrijheid als wederzijdse openheid voor elkaar, zoals de notitie van de Wereldraad het noemt. Daar ligt een geweldige uitdaging en opdracht, ook voor kerken en christenen in Nederland.

☞ **Ineke Bakker** is algemeen secretaris van de Raad van Kerken in Nederland. Op de studiedag van het IIMO op 7 juni 2006 in Utrecht over de assemblee van de Wereldraad van Kerken in Porto Alegre hield zij een lezing over de bovenstaande onderwerpen.

Globalisering als missionaire uitdaging¹

Bob Goudzwaard

Globalisering verwijst als term zowel naar de wereld (of de wereldbol) als naar een bestaand of gewenst veranderingsproces. Dat is dus eenzelfde tweevoudige verwijzing als die in de woorden 'wereldmissie' of 'wereldzending' voorkomt. Het is dan ook geen wonder dat in dit nummer uitdrukkelijk de vraag aan de orde wordt gesteld hoe deze twee vormen van wereldwijde dynamiek zich tot elkaar verhouden. Staan ze haaks op elkaar, of liggen ze in elkaars verlengde? Of zijn ze wellicht van een andere orde, bijvoorbeeld omdat globalisering alleen maar een feitelijk seculier verschijnsel is, en zending primair een gegeven opdracht?

Zulke vragen kunnen niet uit de losse pols worden beantwoord. Wel is zeker dat die twee 'werelden' op enigerlei wijze met elkaar te maken hebben. Niet voor niets had het pinksterfeest al de gehele bewoonde wereld – de oecumene – als reikwijdte, een soort globalisering dus *avant la lettre*. We gaan allereerst globalisering als feitelijk verschijnsel wat nader bekijken, waarna we de relatie met de kerken bespreken.

Globalisering als hedendaags feitelijk verschijnsel

Globalisering of mondialisering (de tweede term lijkt beter, maar de eerste is meer ingeburgerd) wordt inderdaad veelal gezien als niet meer dan een feitelijk proces. De term staat dan bijvoorbeeld voor het versneld opengaan van nationale markten en economieën voor elkaar. Maar er zijn ten minste vier redenen om deze al te simpele uitleg aan te vechten.

Ten eerste heeft globalisering meer aspecten dan alleen het economische. Ze kent ook sociale, juridische, politieke en culturele facetten. Globalisering houdt onder meer een versterkte culturele uitwisseling in (tot aan de opkomst van wereldwijde hitparades), en kent ook elementen die als een vorm van dominantie worden ervaren (*McDonaldisation*).

Ten tweede is globalisering stellig ook meer dan internationalisering. Internationalisering staat voor het uitgroeien van nationale organisa-

ties of instituties tot internationale koepels, zoals de Volkenbond, de Verenigde Naties, het Rode Kruis en Amnesty International. Maar bij globalisering staat juist de wereld als geheel aan het begin van tal van nieuwe verschijningsvormen. Multinationale ondernemingen hebben nog een moederland, maar transnationale ondernemingen storen zich niet meer aan nationale grenzen; die horen van meet af aan de gehele wereld toe. Dat geldt ook voor het sterk fluctuerende wereldkapitaal of flitskapitaal, dat naar believen de ene economie ontvlucht om in een andere tijdelijk neer te strijken. Ook internet is van meet af aan op de gehele wereld berekend. 'Globalisering staat voor het ontwaken in wereldwijd verband', schreef het weekblad *Time* onlangs. Een nieuwe dimensie, die van het wereldburger-zijn, lijkt aan ons aller bestaan te zijn toegevoegd.

In de derde plaats heeft globalisering ook een relatie met economische en politieke macht. Diverse auteurs zien globalisering al van huis uit als een imperiaal streven of *empire building*. Dat lijkt mij te veel gezegd. Maar niet kan worden ontkend dat globalisering als een overwegend technisch-economisch wereldwijd verschijnsel ook wel degelijk voor 'imperiale' doeleinden kan worden ingezet. Rijke landen benutten bijvoorbeeld het globaliseringsproces om zich via wereldmarkten te verzekeren van de toevoer van voldoende energie en grondstoffen op langere termijn.

Ten vierde en laatste kent globalisering ook een intense relatie met modernisering; ze berust ten diepste op een westers type van moderniteit. Ze draagt net als 'moderniteit' de kenmerken van een rationeel, mechanistisch en overwegend individualistisch wereldbeeld. Het is daarom niet correct globalisering als ethisch neutraal te beschouwen.²

Een nader onderscheid in de discussie over globalisering is die tussen globalisering als *proces* en als *project*, een onderscheid dat thans ook buiten oecumenische kring voluit wordt gebruikt. Globalisering als proces staat dan zowel voor het geheel van wereldwijde technologische innovaties als voor een grotere mate van verbondenheid van nationale economieën, als voor nieuwe vormen van communicatie en culturele uitwisseling, en soms ook voor een gemeenschappelijke politieke betrokkenheid op mondiale problemen, zoals 'Rio' of 'Kyoto'. Dit proces kan echter verder worden opgeladen tot een project, en wordt ook veelal zo stelselmatig uitgebouwd. Het gaat dan om een project dat als het ware de gehele wereld voor de eigen marktgeoriënteerde dynamiek opeist. In dat projectmatige streven moeten traditionele markten doelbewust wijken voor moderne markten, moeten alle beschermende tariefmuren rondom zwakkere economieën en bedrijfstakken worden gesloopt, moet het eigendom van de grond ook voor buitenlandse investeerders worden opengesteld, dienen pu-

blieke nutsbedrijven ook door buitenlandse bedrijven te kunnen worden opgekocht en moet ten slotte ook overal aan (voornamelijk westers) kapitaal de vrije doortocht worden verleend. Dit politieke en economische 'project' gaat onherroepelijk samen met een groeiende dominantie van de zogeheten financiële wereldmarkten, vooral valuta-, aandelen- en optiemarkten. Wereldwijd kennen deze markten nu al een meer dan veertigvoudige omvang van geldcirculatie als de zogeheten 'reële' economische markten, waarin grondstoffen, eindproducten en diensten worden verhandeld. Het vlottende *global capital*, dat volgens schattingen voor circa tachtig procent van speculatieve aard is, beweegt zich elke dag massaal over de werelddol op zoek naar het hoogst mogelijk rendement. Het oefent daardoor ook macht uit, bijvoorbeeld door het van bedrijven eisen van kortetermijnverslagen en winstverwachtingen en het aansturen op rendabele fusies.³ Vrijwel elke overheid in de wereld, ook de Nederlandse, is in toenemende mate bezorgd voor het zogenaamde 'oordeel' van de 'financiële markten' over de eigen nationale economie. Overheden concurreren met elkaar via voortgaande belastingverlichting voor bedrijven, om te voorkomen dat het internationale kapitaal de eigen economie al dan niet overhaast verlaat. De vrees daarvoor wordt ook wel het nieuwe *big brother*-syndroom genoemd. Het project van globalisering is al met al binnen het huidige proces van globalisering voelbaar aanwezig, en is in bepaalde opzichten zelfs dominant te noemen.

Globalisering en de opstelling van de kerken

Hoe stellen in het bijzonder de kerken van het Zuiden zich bij deze nieuwe ontwikkelingen op? De laatste tien jaar worden gekenmerkt door een veelheid van reacties van de kant van zuidelijke kerken, raden van kerken en ook oecumenische organisaties. Maar daarvan lijkt maar weinig tot de kerken van het Noorden doorgedrongen te zijn. Het gaat het bestek van dit artikel te buiten hier alle reacties weer te geven. Daarom volsta ik met enkele karakteristieken.

In het algemeen gesproken vertrekken alle reacties uit het Zuiden vanuit het besef van een voortdurend aanwezig en veelal groeiend lijden van veel mensen, in het bijzonder van vrouwen en kinderen, in de eigen landen en regio's. Ook speelt in alle reacties de notie door dat hier van een uitdrukkelijk teweeggebracht economisch onrecht sprake is; er wordt weinig ruimte gelaten voor toeval of fataliteit. En vrijwel steeds wordt daarbij ook de rol van de zogeheten 'economische globalisering' genoemd.

Maar in de nadere beschrijving van die rol treden ook verschillen naar voren. Elk continent legt als het ware zijn eigen accenten.

Zo valt in de reacties uit Azië de sterke aandacht op voor wat de enorme mobiliteit van het internationale kapitaal in de eigen regio heeft

teweegebracht, zoals ten tijde van de zogeheten Azië-crisis, met inbegrip van de schade aan de bestaande culturen en de natuur. De entree van westerse vormen van materialisme wordt gelaakt, zelfs als verwijt naar de kerken in het Noorden teruggekaatst. 'Zou het zorgen voor en delen met elkaar niet de belangrijkste karakteristiek van onze levensstijl moeten zijn, in plaats van het ons geheel uitleveren aan de wereldse trend van een groeiend consumentisme?', lezen we in een brief uit Bangkok aan de kerken in het Noorden (1999). Ook verzet men zich tegen het beeld dat men alleen maar passief slachtoffer zou zijn: 'Deze mensen wensen het onderwerp te zijn van hun eigen activiteiten' (Manila, 1995).

In de reacties vanuit Afrika is de klemtoon op het element van uitsluiting binnen het proces van globalisering opvallend. 'Wat wij in Zuidelijk Afrika zien, is het systematisch uitsluiten van Afrika van de wereldeconomie. De menselijkheid van de mensen in Afrika en de toekomst van hun kinderen speelt geen rol in de wereld-economie.' De taal is soms scherp: 'Het offer van de menselijkheid op het altaar van de wereldeconomie is vervlochten met de opoffering van de natuur. (...) Een homogenisering van alle culturen is onderweg' (beide citaten: Kitwe Consultation, 1995).

Latijns-Amerika legt eveneens een sterk accent op de desastreuze gevolgen van internationale kapitaalbewegingen voor de eigen samenleving, met als hoofdtoon dat dit alles te maken heeft met een kapitalistische structuur waarin ook de eigen rijke elite participeert. Het voortbestaan van enorme schuldenlasten ondergraaft de mogelijkheid van een eigen duurzame ontwikkeling: 'Onze financiële schulden zijn ontstaan vanuit onrechtvaardige economische verhoudingen; ze lokken bovendien corruptie en straffeloosheid uit' (brief van de kerken van Argentinië aan de kerken van het Noorden, 2003). Ook beklemtoont men, naast het onrecht dat landloze boeren wordt aangedaan, de abjecte rol van de Verenigde Staten als grootmacht in het proces van globalisering.

Hoe ver gaan die onderlinge accentverschillen? Kennelijk niet zo ver dat de kerken van het Zuiden geen gemeenschappelijk oordeel zouden kunnen vellen met betrekking tot het huidige *project* van globalisering. Dat blijkt vooral uit de belangwekkende slotverklaring van de door de WCC en de WARC gezamenlijk in 2003 in Argentinië georganiseerde conferentie waarop voor het eerst in de geschiedenis de kerken van Afrika, Latijns-Amerika en Azië elkaar rechtstreeks troffen: de zogeheten Zuid-Zuid-conferentie, Buenos Aires, 2003. De unaniem aanvaarde slotverklaring van deze conferentie beklemtoont sterk de structurele component binnen het hedendaags project van globalisering, met inbegrip van de veronderstelde achterliggende rol van de ideologie van het neoliberalisme:

‘Wij leven kennelijk in een nieuwe fase van het kapitalisme, die alle vormen van macht combineert en alle dimensies van het leven beïnvloedt. Het kapitalistische systeem heeft zijn spits verlegd van productie naar de wereld van het geld (*finance*). Het is ook nieuw in zijn verreikende en allesomvattende strategie van dominantie, waarbinnen de wereldwijde financiële markten functioneren als keizerrijk (*empire*) en als god. Door toedoen van de neoliberale vorm van globalisering is de economie uitgegroeid tot een totalitair geloofssysteem van de accumulatie van welvaart voor een gering aantal rijken, waardoor het leven als geheel op deze planeet wordt bedreigd. Het behoort tot de diepste kern van het neoliberalisme de kapitalistische markt van alle regels te ontdoen ten dienste van een ongebreidelde geldlust en absolute macht, waardoor de markt tot een afgod wordt gemaakt. Daarom zijn wij een en verenigd in onze verwerping van het neoliberale model.’

Accra en Porto Alegre

Degenen onder de lezers die zich de zogeheten Accra-confessie herinneren, aangenomen door de *General Council* van de WARC in 2005, zal zeker zijn opgevallen dat het laatste citaat vrijwel naadloos aansluit op wat in Accra is overeengekomen. Ik citeer:

‘Neoliberale economische globalisering is gebaseerd op (...) geloof in onbeperkte concurrentie, consumentisme en de (...) ongereguleerde beweging van kapitaal die geacht wordt voor allen welvaart te brengen’ (paragraaf 9). ‘Dit is een ideologie die (...) een eindeloze stroom van offers vraagt van de armen en van de schepping’ (paragraaf 10). ‘Daarom verwerpen wij de heersende economische wereldorde die (of zoals die) ons door het wereldwijde neoliberale kapitalisme wordt opgelegd. (...) We geloven dat mensen geroepen zijn God te verkiezen boven de Mammon’ (paragraaf 22).

We treffen hier inderdaad een soortgelijke kritiek op het hedendaags kapitalisme aan als in Buenos Aires was geformuleerd, geladen met overeenkomstige termen. De stelling lijkt dan ook geenszins gewaagd dat de grondslag voor het spreken van Accra al in Buenos Aires was gelegd.

Dat is om drieërlei redenen belangwekkend. In de eerste plaats bevestigt dit de overwegende invloed van de kerken van het Zuiden op het wereldwijde kerkelijk spreken van onze tijd. Niet Noord-Zuid, maar Zuid-Zuid is de overheersende as. In de tweede plaats wijst het in de richting van een duidelijk samenbindend element: een antikapitalistische structuurkritiek, met daarbinnen een overwegend bevrijdingstheologisch accent. En in de derde plaats kan het niet toevallig heten dat het gebezigde taalgebruik sterk overeenkomt met dat van

de nieuwe bewegingen, ook wel 'anders-globalisten' genoemd, zoals die in de *World Social Fora* bijeenkwamen en bijeenkomen. Vooral termen als financieel kapitalisme en neoliberalisme zijn ook daar niet van de lucht.

Dat wil uiteraard nadrukkelijk niet zeggen dat de geloofsverklaring van Accra geen eigen inhoud of klankkleur zou hebben. Typisch reformatorisch is bijvoorbeeld in de Accra-confessie het accent op de soevereiniteit van Jezus Christus als Heer van de gehele schepping, en dus ook van de economie. Het is zijn heerschappij die door het neoliberale globaliseringsproject naar het leven wordt gestaan: 'Wij geloven dat God de soeverein is over al wat geschapen is' (paragraaf 18). Daarom 'staat de integriteit van ons geloof op het spel als we stil blijven of weigeren te handelen ten overstaan van het hedendaags systeem van neoliberale economische globalisering' (paragraaf 16). Dat is inderdaad de taal van een reformatorische belijdenis. Er schuilt ook iets van een omgekeerde zendingsrichting in: het zijn nu de kerken van het Zuiden, die de kerken van het Noorden vanuit het evangelie aanspreken!

Toch rijst daarbij wel de vraag waarom de kerken van het Zuiden zich zo gemakkelijk konden verenigen in een in feite toch vrij uitgesproken antikapitalistische structuurkritiek.

Een deel van het antwoord op die klemmende vraag ligt mijns inziens verscholen in hun pijnlijke ervaringen, niet alleen met eigen regeringen en internationale instellingen als het Internationaal Monetair Fonds en de Wereldbank, maar ook in hun diverse contacten met hun zusters en broeders en hun kerken in het rijke Noorden. Een zekere mate van teleurstelling over de rol van die kerken en van christenen klinkt onderhuids door: kerken en christenen die wel naar het Zuiden toe komen met mooie antwoorden en roerende verklaringen, maar veeltijds falen in daadwerkelijk partnerschap waar het gaat om de echte strijd tegen onrecht, vooral wanneer 'overheden en de menselijke wetten ze zouden verbieden, en wanneer lijden daarvan de consequentie is' (paragraaf 35 van de Accra-verklaring). Juist omdat dit laatste element stelselmatig ontbreekt, hebben de reformatorische kerken van het Zuiden ook naar het wapen van de laatste ernst gegrepen, dat van een bloedserieuze confessie. Te vaak ervaren de kerken van het Zuiden ons kennelijk als christenen die zich simpelweg te nauw met het bestaande economische systeem hebben vereenzelvigd om zich daartegen nog echt te kunnen verweren. De bewegingen zijn, anders gezegd, voor hen betrouwbaardere partners gebleken dan de kerken!

Het is mede vanwege deze pijnlijke achtergrond dat ik de aandacht vestig op een kortgeleden verschenen belangwekkende studie van Ulrich Duchrow, Reinhold Bianchi, René Krüger en Vincenzo Petracca,

getiteld *Solidarisch Mensch werden. Psychische und soziale Destruktion in Neoliberalismus – Wege zu ihrer Überwindung*. Duchrow was niet alleen nauw betrokken bij het Zuid-Zuid-Forum en de voorbereiding van de Accra-confessie, maar is in zijn denken ook sterk gevoed vanuit de hedendaagse Latijns-Amerikaanse structuurkritiek zoals die mede uit de bevrijdingstheologie is voortgekomen. Daardoor is hij in staat met zijn mede-auteurs op uitstekende wijze de verbinding te leggen tussen deze structuurkritiek en diverse recente kerkelijke uitspraken. Ook het neoliberalisme wordt door hen uitvoerig naar zijn achtergronden doorgelicht. Het slothoofdstuk draagt de titel *Herausforderung an Kirchen und Religionen* (aan kerken en religies te stellen eisen), waarin veel aandacht is voor Accra. Ook het AGAPE-rapport zoals dat diende tijdens de recente assemblee van de Wereldraad in Porto Alegre komt direct aan de orde.

Voor ons doel is vooral van belang wat in de paragraaf over de rol van de Europese kerken aan de orde komt, en wel 'vanuit het Zuiden gezien' (452). De auteurs spreken hier hun bevreemding uit dat in het Noorden keer op keer wordt gepoogd de positieve en de negatieve aspecten en elementen van de neoliberale globalisering naast elkaar te plaatsen en met elkaar te vergelijken, overeenkomstig de logica van 'het goede behouden, het slechte corrigeren', en vervolgens 'voorstellen tot het indammen van de negatieve uitwerkingen' te doen (452). Daartegenover wordt in het zuidelijke deel van de werelddol steeds opnieuw 'op de brede negatieve uitwerkingen van de globaliserende wereldeconomie gewezen'. Het valt de kerken van het Zuiden op dat de kerken in het Noorden bij hun uiteindelijke positiebepaling elke verwijzing naar het beslissende bijbelwoord, dat we hebben te kiezen tussen God en Mammon, stelselmatig proberen te vermijden (453).

Met deze woorden lijkt inderdaad de kern geraakt van de gedeeltelijke verwijdering die tussen de kerken van het Zuiden en die van het Noorden de laatste jaren heeft plaatsgevonden. Want dit verschil van opvatting is natuurlijk niet alleen van analytische aard. Het raakt rechtstreeks de uitwegen of oplossingsrichtingen die men voor zich ziet. Kleine goedbedoelde acties hebben immers vanuit de antikapitalistische structuurkritiek nauwelijks zin. 'Het neoliberale kapitalisme zal noch langs de weg van knappe inzichten, noch langs de weg van de religieuze bekering van de rijken en machtigen overwonnen worden, maar alleen – zo toont de geschiedenis aan – door een tegenmacht van anderen (*Gegenmacht von unten*)', lezen we op bladzijde 17 van *Solidarisch Mensch werden*. Het is kennelijk voor de auteurs het één of het ander: je kiest voor de weg van de solidaire macht óf voor de weg van de oproep tot bekering van de rijken. Er is geen middenweg.

De AGAPE-oproep

Hoe is men in de recente assemblee van de Wereldraad van Kerken met die duidelijk aanwezige tegenstelling omgegaan? En hoe moet het na Porto Alegre in vredesnaam verder?

AGAPE staat zowel voor het Griekse woord voor liefde als voor het inhoudsvolle motto: *Alternative Globalisation Addressing People and Earth*. In de discussie kwam inderdaad een duidelijke spanning naar voren tussen de inbreng van enerzijds de Europese kerken en anderzijds de meeste kerken van het Zuiden. Diverse woordvoerders uit de geledingen van de Conferentie van Europese kerken (CEC) lieten weten niet mee te kunnen gaan met een volledige afwijzing van de bestaande kapitalistische structuur, een visie die vanuit het Zuiden overwegend met stilzwijgen werd aangehoord. Het AGAPE-rapport werd dan ook plenair niet overgenomen; het heeft de bestaande controverse veeleer verdiept. De impliciete afwijzing van het heersende neoliberale kapitalistische systeem in de lijn van Accra lag vele noordelijke afgevaardigden kennelijk zwaar op de maag.

Daarnaast ervoer ik persoonlijk ook een zeker klimaatverskil tussen de inhoud en toon van het AGAPE-rapport enerzijds en die van de tot alle kerken gerichte AGAPE-oproep anderzijds. Deze oproep werd tijdens de assemblee in zijn geheel voorgelezen, en in de vorm van een gezamenlijk gebed ook breed geaccordeerd. Enkele citaten uit de oproep geven dat verschil duidelijk weer:

We zijn apathisch geworden voor lijden en onrecht. We worden ertoe verleid toe te geven aan luxe en haar lege beloften, terwijl we voor kostbaar discipel-zijn (*costly discipleship*) en verandering zouden moeten kiezen. (...) We belijden dat velen onder ons hebben gefaald om vanuit ons geloof stand te houden en op te treden tegen economisch onrecht en zijn destructieve gevolgen voor mensen en de wereld. We zijn/worden ertoe verleid toe te geven aan materialisme en de heerschappij van het geld. We spelen overeenkomstig de regels van hebzucht en conformeren ons aan de opbouw van politieke en militaire macht, terwijl we de zijde zouden moeten kiezen van de armen en de uitgeslotenen. (...)

In de geest van dit ons eenmakend gebed dagen we onszelf ertoe uit de moed te hebben om tot actie over te gaan. We zullen onze regeringen en de internationale instituties eraan houden hun commitering aan het uitroeien van armoede en het bereiken van duurzaamheid gestand te doen. Daarom committeren we onszelf opnieuw tot onvoorwaardelijke schuld-kwijtschelding en tot het beheren en reguleren van de wereldwijde financiële markten. Wij zeggen opnieuw toe dat we de excessieve consumptie van de rijkste samenlevingen zullen uitdagen, zodat ze opschuiven naar zelfbeperking en eenvoud in hun levensstijl.

Deze AGAPE-oproep is een gebed om sterkte te ontvangen om onrechtvaardige economische structuren te transformeren. Het zal onze reflecties en acties begeleiden in de nu volgende fase van onze oecumenische reis.

Persoonlijk trek ik hieruit allereerst de conclusie dat het niet aangaat de kerken van het Noorden te verwijten dat zij zich niets willen aantrekken van de diepe zorg en zelfs de aanklacht van de kerken van het Zuiden jegens hen. Er schuilt in deze oproep wel degelijk de aankondiging van een bereidheid tot omkeer, tot het zich bekennen tot een andere levensstijl en tot het aanspreken van alle actoren die onrecht plegen, met inbegrip van internationale instituties, nationale overheden, maar ook de rijke christenen in het Noorden zelf.

Maar er is meer. In deze gemeenschappelijke oproep wordt in zekere zin afscheid genomen van de eenzijdige visie dat alleen en uitsluitend het omverwerpen van de bestaande kapitalistische structuren door een verenigde tegenmacht van onderop een uitweg biedt. Sommigen zullen dat als een pertinente afzwakking ervaren van de weg die in Accra is ingeslagen. Maar is dat wel helemaal terecht? Het komt mij veeleer voor dat in deze AGAPE-oproep van de Wereldraad van Kerken in beginsel ook een uitweg uit de heersende controversen tussen de kerken van Noord en Zuid geboden is. Twee redenen daarvoor wil ik in het slot van deze bijdrage aandragen.

Een opening naar de toekomst

De eerste reden heeft direct te maken met het onderscheid tussen globalisering als proces en globalisering als project, zoals dat aan het begin van dit artikel geformuleerd werd – en dat ook door de auteurs van *Solidarisch Mensch werden* met instemming is begroet (aangehaald werk, 16). Het is inderdaad het project van globalisering dat, voluit gelegitimeerd vanuit een marktfundamentalistische of neoliberale ideologie, eenstemmig door de kerken van Noord en van Zuid is verworpen, en dus kennelijk niet het feitelijke proces van globalisering in zijn volle breedte. Maar dat laatste houdt in dat er ook binnen dat proces plaats is en blijft voor een gerichte strijd tegen alle vormen van zowel wereldwijde en nationale verrijking als op wereldschaal teweeggebrachte verarming, met inbegrip van verrijking en verarming die structureel bepaald zijn. Onder die verrijking valt zeker ook het oeverloze consumentisme in het Noorden, waarvan kan worden aangetoond dat die op tal van manieren tot uitsluiting en verarming in het Zuiden leidt.⁴ Bij een dergelijke lezing vloeit uit de AGAPE-oproep eerder een verscherping van de kritiek op internationale en nationale actoren voort dan een afzwakking. Het mogelijk scheve alibi dat eerst de grote en verkeerde structuren moeten veranderen, is zo immers verdwenen als sneeuw voor de zon.

De tweede reden sluit hier nauw bij aan. De bekering die de kerken van het Zuiden van ons verwachten, is niet allereerst dat we op papier het hedendaags kapitalisme verwerpen, meen ik. Het is veeleer dat we ernst maken met het naaste-zijn met en voor hen, ook als dat in ons eigen vlees snijdt, zoals het beëindigen van de hypocrisie dat we onze eigen beschermende economische muren willen behouden, terwijl we van hen het afbreken daarvan eisen. Zo ontstaan inderdaad wat de vorige paus in de encycliek *Sollicitudo rei socialis* 'structuren van zonde' noemde: structuren die mede door onze eigen hebzucht en drang tot machtsbehoud standhouden. De AGAPE-oproep zou daarentegen, als die echt serieus wordt genomen, kunnen uitlopen op een wereldwijde vorm van *Jubilee*, een jubeljaar, waarin armen weer de toegang krijgen tot hun eigen gronden en de hulpbronnen van de aarde, en zo deel hebben aan het door de WARC aangegeven perspectief van een 'boomgaard van bloeiende economieën' (*an orchyard of blossoming economies*). Want het bijbelse toekomstperspectief richt zich op het overleven van de zwakken, niet van de sterken, en verschilt daarom radicaal van het eenheidsstreven dat het hedendaags globaliseringsproject voor ogen staat.

Maar is dat een plan, een voornemen, dat de kerk zelf en vanuit zichzelf ooit zou kunnen realiseren? Nee, veeleer gaat het hier om een weg die naar mensen en kerken toe kan komen als zijzelf tot navolging bereid zijn. Misschien is dat de echte missionaire uitdaging van onze tijd. Want 'het denken dat van de menselijke problemen uitgaat en van daaruit naar oplossingen vraagt, moet overwonnen worden. (...) Niet van de wereld naar God, maar van God naar de wereld gaat de weg van Jezus Christus, en daarom de weg van alle christelijk denken' (Bonhoeffer).⁵

Noten

- 1 Deze bijdrage behelst tevens een bespreking van Ulrich Duchrow en anderen, *Solidarisch Mensch werden, Psychische und soziale Destruktion im Neoliberalismus – Wege zu ihrer Überwindung*, Hamburg: VSA Verlag, 2006.
- 2 Zie hiervoor nader: Bob Goudzwaard en Julio de Santa Ana, 'The modern roots of Economic Globalisation', in: Julio de Santa Ana en anderen, *Beyond Idealism. A Way Ahead for Ecumenical Social Ethics*, Grand Rapids: Eerdmans, 2006, 91-125.
- 3 Zie hiervoor in het bijzonder het excellente artikel van Gert van Maanen, 'Effecten van Globalisering', in: Greetje Witte-Rang en Hielke Wolters (redactie), *Uitsluitend participatie. Theologische overwegingen bij globalisering*, Zoetermeer: Boekencentrum, zonder jaartal, 40-69.

- 4 Zie hiervoor nader Bob Goudzwaard, *Globalization and the Kingdom of God* (Abraham Kuyper Lecture), Grand Rapids: Baker Books, 2001.
- 5 Gerard Dekker, *De kerk lost niets op. Bonhoeffer over de relatie tussen kerk en wereld*, Kampen: Ten Have, 2006, 6.

⇒ **Bob Goudzwaard** is econoom, sinds 1999 emeritus hoogleraar aan de Sociale Faculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam. Eind jaren zestig was hij lid van de Tweede Kamer voor de Antirevolutionaire Partij, in de jaren tachtig voorzitter van de ontwikkelingsorganisatie ICCO; thans adviseert hij het *Justice, Peace and Creation*-team van de Wereldraad van Kerken.

De orthodoxe kerken in Porto Alegre

Geert van Dartel

Over de deelname van de orthodoxie aan de oecumenische beweging is de laatste vijftien jaar in toenemende mate onduidelijkheid ontstaan. De kritiek van de orthodoxie op de Wereldraad werd in de loop van de jaren negentig steeds scherper, zodat er zelfs twijfel ontstond aan de blijvende betrokkenheid van de orthodoxie bij de Wereldraad van Kerken. Kort voor de achtste Algemene Vergadering in Harare (1998) besloten de orthodoxe kerken van Georgië en Bulgarije uit de Wereldraad te treden. De assemblee in Harare stelde vanwege de kritiek vanuit de orthodoxie een speciale commissie in die zich moest buigen over de orthodoxe deelname aan de Wereldraad. Deze commissie is voortvarend te werk gegaan. Het rapport van deze commissie werd in 2002 aan het Centraal Comité van de Wereldraad aangeboden en heeft tot belangrijke wijzigingen in de werkwijze van de Algemene Vergadering geleid.¹ Daarmee is in belangrijke mate tegemoetgekomen aan de kritiek vanuit de orthodoxie. De nieuwe besluitvorming op basis van consensus en de uitgangspunten voor het gezamenlijk gebed tijdens bijeenkomsten van de Wereldraad hebben het vertrouwen van de orthodoxie in de Wereldraad als podium voor oecumenische contacten versterkt. In Porto Alegre kwam dit tot uitdrukking in de grootte en de samenstelling van de delegaties, de bijdragen van orthodoxe vertegenwoordigers en de onderlinge ontmoetingen.

Orthodoxe delegaties

De orthodoxe lidkerken van de Wereldraad van Kerken bestaan uit twee families: de oriëntaals-orthodoxe kerken en de oosters-orthodoxe kerken. Tot de eerste groep behoren de zogeheten pre-chalcedonische kerken², zoals de Armeense Apostolische Kerk, de Syrisch-orthodoxe Kerk, de Koptisch-orthodoxe Kerk en de Ethiopisch-orthodoxe Kerk. De oriëntaals-orthodoxe kerken vormen in hun land van herkomst soms een minderheid tegenover een andersgelovige meerderheid. Armeniërs, Kopten en Syrisch-orthodoxen zijn ten gevolge van migratie over de wereld verspreid geraakt. De oriëntaals-ortho-

doxe kerken hechten veel belang aan de Wereldraad van Kerken als forum voor ontmoeting en samenwerking. Van 1993 tot 2006 was Aram I, katholikos van Cilicië van de Armeense Apostolische Kerk, voorzitter van het Centraal Comité van de Wereldraad. In Porto Alegre nam hij na twee bestuurstermijnen met een vurige rede en een persoonlijk oecumenisch getuigenis afscheid van deze belangrijke functie.³ De oriëntaals-orthodoxen waren in Porto Alegre vertegenwoordigd met 71 gedelegeerden (10 procent).

Tot de groep van de oosters-orthodoxe kerken horen de kerken die het patriarchaat van Constantinopel als *primus inter pares* erkennen. Deze kerken hebben de *communio* met elkaar bewaard op grond van de zeven oecumenische concilies die tussen 325 en 787 gehouden werden. Het Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel is al sinds de tweede helft van de negentiende eeuw een belangrijke stimulator achter de orthodoxe deelname aan de oecumenische beweging. Maar het zwaartepunt van de orthodoxie ligt, getalsmatig en wat invloed betreft, meer bij de autocephale (onafhankelijke) kerken van Rusland, Servië, Roemenië en Griekenland dan bij het Oecumenisch Patriarchaat in Istanbul. De kritiek op de westerse oecumene in het algemeen en de Wereldraad van Kerken in het bijzonder komt vanaf het begin van de jaren negentig vooral van de autocephale oosters-orthodoxe kerken van Oost- en Zuidoost-Europa. In Porto Alegre waren de oosters-orthodoxe kerken met 105 gedelegeerden (15,2 procent) vertegenwoordigd. De kerken van Bulgarije en Georgië hadden waarnemers gestuurd. Alle orthodoxe delegaties werden door een bisschop geleid.

De oosters-orthodoxe en de oriëntaals-orthodoxe kerken hebben zich op Wereldraadassemblees steeds meer als één groep gemanifesteerd. Er zijn echter, ondanks de grote resultaten die mede op instigatie van de Wereldraad in de oecumene tussen deze twee kerken zijn bereikt, nog steeds grote verschillen tussen de twee families. De resultaten van de oecumenische toenadering zijn bovendien buiten het Midden-Oosten (vooral Syrië en Egypte) nog maar matig gerecipiëerd. De oriëntaals-orthodoxe kerken hebben een andere geschiedenis en ook een andere traditie van oecumene, die men op deze plek misschien nog het best zou kunnen omschrijven als 'minder uitgesproken'. De orthodoxe stem is toch vooral een oosters-orthodoxe stem, die wel onweersproken en beaamd wordt door de oriëntaals-orthodoxen, maar alle (theologische) trekken van de chalcedonische orthodoxie draagt. Op deze stem uit de oosters-orthodoxe hoek gaan we hieronder vooral in.

Positieve impulsen

Sinds de zevende Algemene Vergadering in Canberra (1991) is Aram I,

katholikos van Cilicië van de Armeense Apostolische Kerk, de belangrijkste stem van de oriëntaals-orthodoxen binnen de Wereldraad. Als voorzitter van het Centraal Comité was hij vijftien jaar lang zeer invloedrijk. In Porto Alegre maakte hij de balans op van zijn jarenlange inzet voor de internationale oecumenische beweging. In een doorwrochte en zeer persoonlijke lezing gaf hij blijk van zijn grote betrokkenheid bij de oecumenische beweging, die de laatste vijftien jaar steeds meer in een impasse kwam. Volgens Aram I is er niet alleen sprake van een crisis van de instituties, maar ook een van de visie.

Het echte probleem is naar mijn oordeel tweevoudig: de oecumenische instituties raken los van de visie, en de visie is vaag en ambigue geworden. We moeten geen gevangenen worden van onze oecumenische instituties; noch moeten we gevangen blijven in onze oecumenische visie. De oecumenische beweging kan niet gelijkgesteld worden aan de programmatische activiteiten; zij kan niet gereduceerd worden tot belangenbehartiging en netwerken. De institutie kan de spiritualiteit niet vervangen, en de actie kan niet in plaats komen van de visie. Als een gave van de heilige Geest en als een op de toekomst gerichte beweging overstijgt de oecumenische beweging haar institutionele beperkingen en geografische expressies. De oecumenische beweging heeft een frisse articulatie van haar spiritualiteit en visie nodig. De horizontale dimensie dient geschraagd te worden door een verticale dimensie, namelijk door een spiritualiteit die de oecumenische beweging zal maken tot een bron van vernieuwing en verandering. Bovendien dient de oecumenische visie steeds opnieuw te worden herijkt en geformuleerd in trouw aan de boodschap van het evangelie en in antwoord op de veranderende omstandigheden.

Met een persoonlijk en hoopvol woord besloot Aram I zijn redevoering:

De oecumenische reis is een pelgrimage van geloof en hoop. Ik heb aan deze pelgrimstocht vanaf 1970 deelgenomen – wat een korte tijd voor zo'n lange reis! Op deze reis van geloof en hoop heb ik dromen gehad: ik droomde dat de wederzijdse erkenning van de doop, het zegel van christelijke identiteit en het fundament van onze christelijke eenheid, spoedig gerealiseerd zou zijn. Ik droomde dat alle kerken in de wereld het feest van de verrijzenis van onze Heer op dezelfde dag zouden vieren als een zichtbare uitdrukking van christelijke eenheid. Ik droomde dat een oecumenische assemblee – als een oecumenisch concilie op dit moment niet mogelijk zou zijn – samengeroepen zou worden waaraan alle kerken zouden deelnemen om hun gemeenschap in Christus te vieren en gezamenlijk de uitdagingen te bespreken waar kerk en mensheid voor staan. Dromen is een essentiële dimensie van oecumenisch bezig zijn. Ik heb er ver-

trouwen in dat de komende generaties, gesterkt door hernieuwd geloof, hoop, visie en inzet, zullen doorgaan met dromen.

De patriarch van Constantinopel, Bartholomeos I, stuurde een hartelijke brief aan de deelnemers van de assemblee. Tot zijn spijt kon hij zelf door omstandigheden niet bij deze vergadering van de wereldwijde oecumene aanwezig zijn. Maar hij verzekerde de Wereldraad en de oecumenische beweging als geheel van zijn steun:

Het oecumenisch patriarchaat heeft zich gecommitteerd aan de Wereldraad van Kerken en aan de oecumenische beweging als geheel. Het zal doorgaan met het aanbieden van zijn getuigenis en het delen van de rijkdom van zijn theologische en ecclesiologische traditie op de zoektocht naar eenheid onder de christelijke kerken, bij alle inspanningen ten dienste van verzoening en vrede, bij alle pogingen om de veelvoudige menselijke behoeften te dienen, en bij de bescherming van de schepping die als gave van God is toevertrouwd aan de mensheid.

De eerste secretaris van de synode van het oecumenisch patriarchaat, archimandriet Elpidophoros Lambriniadis, benadrukte in een interview in het tijdschrift *Pokrof*^a de belangrijke rol van de patriarchen van Constantinopel in de oecumene. Het oecumenisch patriarchaat is doordrongen van de opdracht naar wegen te zoeken die kunnen leiden tot herstel van de eenheid van de kerk:

We kunnen daarvan nooit afstand doen. We zullen deze opdracht nooit vergeten. We werken daaraan in het geloof dat we wegen zullen vinden om de scheiding te overwinnen. Het is waar dat de inzet voor de eenheid van de lokale kerken uiteenloopt. Veel orthodoxe kerken zijn erg traditioneel. Het oecumenisch patriarchaat is zeer gecommitteerd aan de oecumene. Negentig procent van de priesters is goed opgeleid. De laatste drie patriarchen hebben zich heel sterk ingezet voor het herstel van de eenheid. Patriarch Athanagoras was bezielde door de geest van eenheid. Zijn opvolgers zijn op deze weg voortgegaan. We hebben het over een traditie van veertig jaar. Dat wil wat zeggen. In de kerken van Griekenland en Servië zien we veranderingen ten goede. Aartsbisschop Christodoulos van Athene heeft de paus ontvangen en bereidt een bezoek aan Rome voor. In de orthodoxie is opnieuw een sterk commitment om voor de eenheid te werken. We kunnen niet leven in het isolement. We leven bovendien niet in gesloten samenlevingen.

Vertegenwoordigers van het oecumenisch patriarchaat spelen een belangrijke rol in de organisatie van de Wereldraad van Kerken. In Porto Alegre werd metropoliet Gennadios gekozen tot vicevoorzitter

van het Centraal Comité. Tevens is hij voorzitter van de commissie *Faith and Order*. Ook de adjunct-secretaris-generaal van de Wereldraad, Georges Lemopoulos, behoort tot het oecumenisch patriarchaat. De grote invloed van etnische Grieken in de Wereldraad kan tot naijver leiden bij andere orthodoxen. Volgens de Russische bisschop Hilarion is de dominantie van etnische Grieken in de Wereldraad allereerst een gevolg van het feit dat de Slavische orthodoxen de afgelopen vijftien jaar steeds meer afstand genomen hebben van de Wereldraad. Maar het heeft volgens hem ook te maken met het feit dat het oecumenisch patriarchaat de Wereldraad beschouwt als een platform om zijn invloedssfeer, ook binnen de orthodoxie, uit te breiden. Deze zienswijze onthult iets van de oude rivaliteit tussen de patriarchaten van Constantinopel en Moskou. Het patriarchaat van Moskou wijst een leidende rol van de oecumenisch patriarch binnen de orthodoxie af, omdat het ten nadele gaat van zijn eigen positie en niet overeenkomt met het aantal gelovigen en zijn werkelijke betekenis.

Stem van de traditie

Als communicatieproces was de assemblee in Porto Alegre ingenieus van opzet. Het motto van de assemblee – ‘God, in uw genade, verander de wereld’ – kreeg gestalte in gebedsdiensten, bijbelstudies en in de vier hoofdthema’s: eenheid van de kerk, economische gerechtigheid, interreligieuze dialoog en het overwinnen van geweld. Ieder programmaonderdeel had een dialogische structuur en was gericht op het bevorderen van de uitwisseling tussen vertegenwoordigers van de christelijke tradities, tussen volkeren en continenten, tussen ouderen en jongeren, tussen gezonden en gehandicapten. De grote verscheidenheid van het wereldchristendom werd in Porto Alegre volop zichtbaar. In vergelijking met de vorige assemblee waren inhoudelijke bijdragen van vertegenwoordigers van de orthodoxe kerken veel positiever. Volgens ICCO-medewerker Roel Arelsberg werden de bijdragen van oosters-orthodoxen in Harare vooral gekenmerkt door negatieve kritiek op de Wereldraad en de westerse oecumene. Met die wetenschap was hij onder de indruk van het geëngageerde verhaal van de Russische bisschop Vsevolod Chaplin over de huidige sociale problematiek in Moskou, waarin een appèl doorklonk om hulp. Voor Arelsberg was dit aanleiding om zijn organisatie aan te bevelen de orthodoxe kerken in een vroeg stadium te betrekken bij de gesprekken over de bundeling van kerkelijke organisaties op het gebied van ontwikkeling. In gesprekken met orthodoxe vertegenwoordigers uit Rusland en Servië viel me overigens wel op dat orthodoxen moeite hadden met de veelheid van thema’s en met de benaderingswijze. Binnen de verscheidenheid van het wereldchristendom vertegenwoordigt de orthodoxie vooral de stem van de traditie.

Een goed voorbeeld daarvan was de homilie van aartsbisschop Anastasios van Tirana en heel Albanië tijdens de openingsviering over het thema 'God, in uw genade, verander de wereld'. Vanuit de diepte en de rijkdom van de orthodoxe theologie legde aartsbisschop Anastasios uit hoe de drie-ene God in de geschiedenis van de mensheid veranderingen in gang zet. De incarnatie van het Woord van God in de menselijke natuur vormt het hoogtepunt. Een tweede gedachte betreft de rol van christenen als medewerkers in de verandering bringende energie van de goddelijke genade. Die verandering gebeurt eerst in ons eigen hart, en de strijd voor de innerlijke verandering in overeenstemming met het voorbeeld van Christus, zo zei hij, speelt zich af in de kerk. 'De gelovige christen strijdt en is geheiligd als een lid van het Lichaam van Christus. Persoonlijke vernieuwing en verandering worden weerspiegeld in de hele gemeenschap van de kerk.' Pas daarna behandelde hij enkele wereldproblemen: armoede, oorlog en vrede, geweld. In de derde en laatste paragraaf legde hij uit wat het betekent geïnspireerd te zijn door het 'evangelie van genade'. In dit verband sprak hij, naar het voorbeeld van Christus, over 'de mystieke macht van de nederigheid' en over de veranderende kracht van de offerende gave van de liefde die zich ontvouwen in een sfeer van vreugde en lofprijzing.

Een ander voorbeeld was de bijdrage van de jonge orthodoxe priester en theoloog Leandro Bosch, die deelnam aan een oecumenisch forum van jonge mensen. Bosch liet zich in zijn presentatie inspireren door de Griekse kerkvaders. Hij plaatste verandering van de wereld in een alomvattend scheppings theologisch en heilshistorisch kader. Het immanente streven naar verandering is ingebed in een fundamenteel proces van verandering dat geleid wordt door Gods voorzienigheid. Hoewel hij het niet direct zei, was zijn verhaal als zodanig een relativisering van het menselijk vermogen zelf de zaken in de wereld te veranderen. Allereerst is nodig dat een mens zichzelf openstelt voor Gods plan en zijn werkzaamheid in de wereld. Een mens moet zelf veranderen om medewerker te kunnen worden in Gods plan. Aan het einde van zijn inleiding beschrijft hij de stadia van de menselijke verandering in termen van bekering, zuivering en verlichting, volgens een van de drieslagen in de geestelijke weg die de christelijke spiritualiteit kent.

De theologische bijdragen van orthodoxe theologen vanuit de traditie van de oude kerk stuiten vaak op verwondering of onbegrip bij protestanten. Ze gaan namelijk bijna nooit direct in op de actuele politieke en economische vraagstukken. Orthodoxe deelnemers hebben van de andere kant vaak veel kritiek op het vermeende activisme in de Wereldraad. In gesprekken met orthodoxe deelnemers is dat een

terugkerend punt. Bisschop Ignatije, voorzitter van de delegatie van de Servisch-orthodoxe kerk in Porto Alegre, zei daarover bijvoorbeeld in een interview met het tijdschrift *Pokrof*:

Vanuit orthodox perspectief geldt dat we over het waarachtige leven moeten spreken en onze blik gericht moeten houden op het rijk Gods. Wij willen niet dat de historische werkelijkheid ons helemaal bepaalt. Het rijk Gods is voor ons het beslissende referentiepunt, en dat helpt ons een nieuw begin te maken in de dialoog met de rooms-katholieke kerk. De verhouding tot de rooms-katholieke kerk heeft zich in de laatste jaren heel positief ontwikkeld. Met de katholieken delen wij de visie op de wereld door het prisma van het rijk Gods. De protestanten zijn daarvan niet buitengesloten. Maar in het protestantisme bespeuren we vaak een zienswijze die allerlei sociale noden centraal stelt, maar aan het meest wezenlijke, de presentie van het rijk Gods, voorbijziet. Op de assemblee van de Wereldraad bijvoorbeeld domineren sociale thema's, die niet vanuit een ontologisch, maar vanuit een psychologisch perspectief worden behandeld. De orthodoxie staat voor een ontologische visie op de werkelijkheid. De mens zelf kan het rijk Gods nooit tot stand brengen; het is een gave van God, die van ons bekering en een gaan tot Christus vraagt.⁵

In een uitvoerig en openhartig interview heeft ook de voorzitter van de delegatie van de Russisch-orthodoxe kerk, bisschop Hilarion van Wenen en Oostenrijk, tevens vertegenwoordiger van de Russisch-orthodoxe kerk bij de Europese instellingen, de balans opgemaakt van de assemblee in Porto Alegre.⁶ Hij spreekt uitvoerig over de specifieke opdracht van de orthodoxie als hoedster van de traditie van de oude kerk in de interchristelijke dialoog en over de rol van de Wereldraad van Kerken tijdens het communisme in de Sovjet-Unie. Bisschop Hilarion is zeker niet negatief over de Wereldraad van Kerken. Hij ziet de Wereldraad als een belangrijk forum, waar de orthodoxie getuigenis kan en moet afleggen van het christelijk geloof ten overstaan van niet-orthodoxen. Dankzij het werk van de speciale commissie staat de deelname van de orthodoxe kerk aan de Wereldraad op dit moment niet ter discussie. Wel waarschuwt hij voor een groeiende kloof in het hedendaags christendom tussen de kerken die vasthouden aan de traditie (hiertoe rekent hij de orthodoxe kerken, de pre-chalcedonische kerken en de rooms-katholieke kerk) en de kerken die min of meer met de traditie van de kerk gebroken hebben. Hiermee doelt hij op de protestantse gemeenschappen voor wie de traditie nooit de norm is geweest en die gedurende de laatste decennia ten aanzien van de leer, de morele principes en de kerkelijke praktijk steeds vrijzinniger geworden zijn. De Russisch-orthodoxe kerk heeft om die reden de dialoog met de Episcopale Kerk van de Verenigde Staten

en de Kerk van Zweden stopgezet. Bisschop Hilarion sluit niet uit dat in de naaste toekomst ook de betrekkingen met andere protestantse kerken worden bevroren. In de huidige situatie pleit hij voor een strategische alliantie met de rooms-katholieke kerk ter verdediging van de traditie van de kerk en het daarmee verbonden waardestelsel.

Het gezamenlijk gebed

De oecumenische vieringen tijdens bijeenkomsten van de Wereldraad zijn jaren lang een punt geweest van groeiende orthodoxe kritiek. De speciale commissie stelde hiervoor nieuwe richtlijnen op. Voortaan wordt tijdens bijeenkomsten van de Wereldraad onderscheid gemaakt tussen 'confessioneel' en 'interconfessioneel' gemeenschappelijk gebed. Het confessionele gemeenschappelijk gebed is het gebed van een bepaalde confessie, gemeenschap of denominatie met een duidelijke kerkelijke identiteit. Het interconfessionele gemeenschappelijk gebed wordt vooral gepraktiseerd in oecumenische bijeenkomsten. Daarin worden gebeden uit verschillende tradities gebruikt. Het interconfessionele gemeenschappelijk gebed wortelt in de geschiedenis van de oecumenische beweging en in de gaven van de kerken aan elkaar. Maar het heeft niet de pretentie de eredienst van één van de lidkerken te zijn, en evenmin de eredienst van een superkerk.

In Porto Alegre werden 's ochtends interconfessionele gebedsdiensten gehouden, en 's avonds confessionele. De gebedsdiensten werden goed bezocht en gewaardeerd. De tevredenheid onder de oosters-orthodoxen over de nieuwe richtlijnen voor het gezamenlijk gebed leidde echter niet tot veelvuldige deelname aan de gebedsdiensten. Bisschop Hilarion zegt in het reeds genoemde interview klip en klaar dat de gewijde orthodoxe gedelegeerden van het patriarchaat van Moskou niet deelgenomen hebben aan gebedsdiensten die geleid werden door niet-orthodoxen. Orthodoxe leken van het patriarchaat van Moskou waren er wel bij aanwezig zonder er echter werkelijk aan deel te nemen. Heel belangrijk is anderzijds de stellingname van bisschop Hilarion dat de oude kerkrechtelijke bepalingen die het gezamenlijk gebed met heretici verbieden, hier niet van toepassing zijn. Ook bij andere oosters-orthodoxen blijven de gezamenlijke gebedsdiensten een gevoelig punt. Maar Porto Alegre heeft op dit punt een nieuw begin gemaakt, dat in de komende jaren verder moet worden ontwikkeld.

Besluitvorming

De besluitvorming op basis van consensus is één van de vernieuwingen in de werkwijze van de Wereldraad die vooral ingegeven zijn door de angst van de orthodoxie om in democratische stemprocedures overstemd te worden door een meerderheid. In Porto Alegre heeft dit

nieuwe model van besluitvorming goed gefunctioneerd. Het werd goed gepresenteerd en zorgvuldig toegepast. Controversen over documenten of besluiten hebben zich tijdens de assemblee niet voorgedaan. De assemblee werd in eensgezindheid afgesloten.

Bij een terugblik op de orthodoxe deelname aan de assemblee in Porto Alegre vallen twee dingen in het bijzonder op. Ten eerste is duidelijk dat het vertrouwen van de orthodoxe kerken in de Wereldraad van Kerken dankzij het werk van de speciale commissie in belangrijke mate is hersteld. Het vertrek van de orthodoxe kerken uit de Wereldraad van Kerken, die het toch al niet gemakkelijk heeft, is geen thema meer. Vertegenwoordigers van de orthodoxe kerken hebben dit keer constructief deelgenomen aan de assemblee. Op de tweede plaats is duidelijk dat de orthodoxe kerken in de wereldwijde oecumene hun eigen accent zetten vanuit de traditie van de oude kerk. Dit accent mag in de wereldwijde oecumene niet ontbreken. Oecumene ondersteunt echter wederzijdse bereidheid tot luisteren en leren. Ook op dit punt is in Porto Alegre prille vooruitgang geboekt. In de komende jaren zal blijken of Porto Alegre het begin is geweest van een positieve omslag in de betrokkenheid van de orthodoxe kerken bij de oecumenische beweging en hoe die doorwerkt in de oecumenische beweging als geheel.

Noten

- 1 'Final report of the Special Commission on Orthodox Participation in the WCC', in: *Programma Book, Ninth Assembly, Porto Alegre, February 2006*. Zie ook Wies Houweling, 'Consensusmodel Wereldraad is verrijking', in: *Pokrof* 52 (2005) 5, 14-16.
- 2 Hiermee worden de kerken bedoeld die de besluiten van het Concilie van Efeze (431) wel, en de besluiten van het Concilie van Chalcedon (451) niet hebben aanvaard.
- 3 Alle teksten van de assemblee in Porto Alegre zijn te vinden op de website van de Wereldraad www.wcc-assembly.info.
- 4 Archimandriet Elpidophoros, 'Doel oecumene allereerst herstel van de eenheid', in: *Pokrof* 53 (2006) 3, 4-6.
- 5 'Naar de wereld kijken door het prisma van het rijk Gods. Bisschop Ignatije over de oecumene' in: *Pokrof* 53 (2006) 3, 19-20.
- 6 Interview met bisschop Hilarion van Wenen en Oostenrijk, te raadplegen op de website www.synod.com.

☞ **Geert van Dartel** is secretaris van de Katholieke Vereniging voor Oecumene en hoofdredacteur ad interim van het tijdschrift *Pokrof*.

Globalisering, landbouw en voedsel

Luc Vankrunkelsven

Eind juni 2006 probeert in Genève Pascal Lamy, directeur-generaal van de Wereldhandelsorganisatie (WTO), een doorbraak te forceren in de aanslepende ontwikkelingsronde van Doha. De liberalisering van landbouw en voedsel zou het grote struikelblok zijn. In het Europees Parlement te Brussel organiseren de Europese Groenen op hetzelfde moment een ultiem debat over winnaars en verliezers in deze Doha-ronde. Sandra Polaski komt er in een helder betoog haar visie en gelijknamige boek voorstellen.¹ Uit haar tabellen blijkt dat het juichverhaal van de Wereldbank een wel erg eenzijdige blik op de werkelijkheid geeft. Het gaat om een ongemeen trieste werkelijkheid. Het is dan ook geen toeval dat de liberalisering van landbouw en voedsel (resultaat van de WTO-Uruguay-ronde, sinds 1995) de verre aanloop is voor het grootschalige verzet in Seattle (1999) en van het Wereld Sociaal Forum in Porto Alegre (sinds 2001). Is er iets basalers dan landbouw, voedsel, water en zaden om mensenmassa's in beweging te krijgen? In Porto Alegre bleek dat binnen de opkomende anders-globaliseringsbeweging de boerenbewegingen binnen Via Campesina² de enige waren die zich planetair stevig hadden georganiseerd. Vakbonden en andere instellingen kwamen hinkend achterop. In Nederland begon de bewustwording pas echt na het Wereld Sociaal Forum in Bombay (India, 2004).

November 1989, vlak na het vallen van de Berlijnse Muur, ontstond vanuit een weekend te Averbode WERVEL (WERkgroep voor een Rechtvaardige en VERantwoorde Landbouw). Het bezinningscentrum van de abdij bracht boer(inn)en samen met mensen uit de milieu-, derdewereld- en vredesbeweging. En met consumenten die we uiteraard allen zijn. De priester-dichter en toenmalig europarlementariër Herman Verbeek wist vanuit zijn boek *In boerenhanden* de deelnemers te enthousiasmeren. Wat begon vanuit de intuïtie dat we niet langer in hoofdstukken naast elkaar kunnen blijven werken, kreeg al vlug heel wat weerklank in het publieke debat. Vlaanderen werd namelijk anno 1990 geteisterd door de eerste grote varkenspestcrisis.³

Meteen zaten we in het hart van de strijd tussen twee conflicterende landbouwmodellen. Wereldwijd wordt de familiale, duurzame, arbeidsintensieve, doorgaans coöperatieve en meer ecologische boerenlandbouw verdrongen door de productivistische, arbeid uitstotende, gentechnologische, patronale, doorgaans kapitaalsintensieve exportlandbouw. Het eerste, eeuwenoude model wordt gekoesterd in de levenswijze van drie miljard mensen. Er zijn 1,3 miljard mensen werkzaam in een of andere vorm van landbouw; dat is de helft van de actieve wereldbevolking. Ongeveer driehonderd miljoen gezinnen beschikken over een ploeg of hebben een of andere vorm van dierlijke tractie; een miljard boer(inn)en hebben alleen een hak of een schop. Twee procent van 's werelds landbouwbevolking, 28 miljoen boeren, huizen in het productivistische model, en hebben een tractor en/of andere landbouwmachines.⁴

Het meeste voedsel blijft nog altijd dicht bij huis en wordt wereldwijd door de gezinslandbouw geproduceerd. Zo zorgt bijvoorbeeld de *Agricultura Familiar* in Brazilië voor zeventig procent van het voedsel voor het Braziliaanse volk. Het tweede model brengt gemiddeld maar tien procent van de totale voedselproductie op de wereldmarkt. Het drama is dat dit gepaard gaat met dumprijzen en dat deze tien procent wereldwijd wel de onderprijzen voor alle boeren bepalen.

Hieruit mag blijken dat het niet zozeer een Noord-Zuidconflict betreft, als wel een conflict tussen deze twee modellen in Noord én in Zuid. Heel wat subsidies in de Verenigde Staten en in de Europese Unie ondersteunen wel de dominantie van het Noorden. Ook de beslissingstorens van chemiereuzen (Monsanto, Bayer), bulkhandelaars (Cargill, ADM, Bunge), voedingsindustrie (Nestlé, Kraft, Unilever) en retailers (WalMart, Carrefour, Ahold) bevinden zich in het Noorden. Hun actieterreinen verleggen ze driftig naar het Zuiden. Sinds 1995 zijn landbouw en voedsel voor het eerst in de geschiedenis volledig opgenomen in de vrijemarktideologie van de WTO. In deze logica worden niet de belangen van boer(in), consument, hongerende volkeren, dier of landschap verdedigd, maar het lobbywerk van de bovenstaande bedrijven bedient hun belang.⁵

In deze conflicterende context doet WERVEL zijn werk. Jaren lang werden intuïtie en werk door de heersende boerenbonden miskend of belachelijk gemaakt. De aanhoudende voedselcrises en de chronische landbouwcrisis in de jaren negentig maken dat we aan het begin van de eenentwintigste eeuw serieus genomen worden. Verbonden met tal van bewegingen en actiegroepen op onze planeet.

De ziel van de landbouw

Sinds 1990 is WERVEL sterk in het analyseren van de ziekte en in het formuleren van alternatieven. Gaandeweg bleek het een eenzijdig po-

litiek-economistisch verhaal te zijn. Sinds 1999 wordt de culturele dimensie van landbouw en voedsel in de werking en in de analyses meegenomen. In de traditie van de vruchtbare koppeling van actie/colloquium en uitgave organiseerden we omstreeks Wereldvoedseldag (16 oktober 1999) het internationale colloquium 'Zaad en cultuur'. Sinds 2000, vanuit samenwerkingsverbanden met Brazilië en Guatemala, wordt deze lijn doorgetrokken en verrijkt door 'Landbouw en spiritualiteit'. Naast de basisgroepen die we sinds 1990 kennen, worden deelaspecten uitgediept: landbouwbeleid (WTO, Europese Unie enzovoort), gentechnologie, 'ziel van de landbouw', binnenlandbouw. Hoofddlijnen in de activiteiten zijn: WTO; genetisch gemanipuleerde organismen en patenten op levende organismen; veevoederimporten, intensieve veehouderij en mestproblematiek; Europees landbouwbeleid en het formuleren van alternatieven.

De volkeren van het Zuiden leren ons dat de ziekte van het systeem gestoeld is op het zielloos produceren, dat de boer(in) zelf vervreemdt van het leven. Het opjaagsysteem dat loskomt van de dragende grond, maakt dat heel wat boeren in wanhoop de hand aan zichzelf slaan.

Landbouw moet economisch duurzaam zijn. Het is de voorwaarde om tot ecologische en sociale duurzaamheid te komen. De culturele duurzaamheid wordt nog te weinig gezien, maar zij staat garant dat de bezieling niet verdwijnt op het platteland. Zo zag de Brusselse theoloog José Comblin in de jaren zeventig in Brazilië het belang van de 'hakboeren' en begon in het noordoosten een seminarie en een pastorale opleiding, geënt op de realiteit van de *campesinos*. Comblin, voormalig medewerker van Dom Hélder Câmara⁶, is ondertussen drieëntachtig jaar, maar blijft door velen geëerd als een van de drie 'aartsvaders' van de bevrijdingstheologie. In de jaren zestig kwamen Gustavo Gutiérrez (Peru), Juan Luís Segundo (Uruguay) en José Comblin (Brazilië) regelmatig samen. Ze bouwden het *Instituto de pastoral latino-americano* (IPLA) op, waaruit later de bevrijdingstheologie is ontstaan. Als *persona non grata* voor de dictatuur pendelde Comblin jaren lang illegaal tussen Chili en Brazilië. In zijn ondersteuningswerk voor een geëngageerde kerk schreef hij talloze werken, die helaas in het Nederlands taalgebied amper bekend zijn. Zijn 'theologie van de hakboer' kan begrepen worden als een kritische knipoog naar het bevrijdingsdiscours van sommige theologen. Zijn theologie en praktijk zijn een poging om de bevrijdingstheologie 'met de voeten op de grond' te houden.

Het sojadrama

Het ontstaan van WERVEL viel samen met de crisis in de intensieve veehouderij. Deze vorm van grondloos dieren vetmesten is alleen maar mogelijk door de import van (te) goedkope eiwitten. Een import

eigenlijk van grond, water en energie. Zo zaten we meteen midden in de problematiek van wat ik gaandeweg het 'sojadrama'⁷ ben gaan noemen.

De start van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (1962) van de toenmalige Europese Gemeenschap was mogelijk door een deal in het kader van de *General Agreement on Tariffs and Trade* (GATT) tussen de Verenigde Staten en de Europese Gemeenschap (Dillon-ronde GATT, 1960-1961). Europa zou de prijzen van de hoofdproducten tarwe, zuivel en rundvlees mogen beschermen, op voorwaarde dat de Europese Gemeenschap zonder tarieven en zonder *quotum* olie- en eiwithoudende zaden zou binnenlaten. Dit resulteerde in de pijlsnelle import van allerlei veevoedergrondstoffen (vooral soja, sojameel, maisglüten) uit de Verenigde Staten. Sinds de jaren zeventig kwam daar voornamelijk soja bij uit Brazilië, aardnotenschroot uit Senegal, maniok uit Thailand, vismeel uit de wereldzeeën. Vooral de haven van Rotterdam werd de poort voor de veehouderij, maar ook Antwerpen, Le Havre en Hamburg groeiden in belang. Terwijl Nederland en Vlaanderen al vlug meer varkens dan burgers hadden, groeide het soja-areaal in landen als Brazilië, Argentinië en Paraguay. In de jaren zestig klonk in Latijns-Amerika de roep om landhervorming. Daar dit te zeer naar communisme rook, werd vanuit Amerikaanse instituten als Rockefeller en Ford de zogeheten 'groene revolutie' doorgedrukt.

Deze revolutie had niets met een revolutie en nog minder met groen van doen. Integendeel, ze pakte op termijn erg zwart uit voor boer en boerin. De boerenlandbouw werd afhankelijk gemaakt van superzaden, die alleen in optimale omstandigheden kunnen groeien, gekoppeld aan inputs van chemische meststoffen en pesticiden. Op korte termijn heeft de groene revolutie ontegenzeggelijk hier en daar – bijvoorbeeld in India – een belangrijke bijdrage geleverd in de strijd tegen de honger. Het volume aan voedsel is in de jaren zestig tot tachtig revolutionair gestegen. Op middellange termijn bleek echter dat de opbrengst afnam en dat we met enorme ecologische en sociale problemen geconfronteerd werden. Zowaar toch een revolutie, maar dan eentje die de boeren van hun gronden verjoeg en hen van hun zaden vervreemde. Eeuwenoude grondconcentraties namen dikwijls nog toe. Een ongeziene exodus van het platteland richting (mega)steden zette zich in beweging. Wereldwijd vluchten jaarlijks nog steeds vijftig tot zestig miljoen mensen van het platteland naar de steden. Vanuit hun wanhoop in de sloppenwijken gaan honderdduizenden in op de lokroep van 'etalage Europa en Amerika'. De instroom van legale en illegale vluchtelingen in het Noorden heeft rechtstreeks te maken met de vernietiging van het platteland in het Zuiden. Ondertussen komen er jaarlijks veertig miljoen hongerigen bij op dat

platteland. We zitten dus met een ware hongerproductiemachine (zie ook voetnoot 3). De nieuwe, gentechnologische revolutie van het begin van de eenentwintigste eeuw beweert andermaal het hongerprobleem en de ecologische problemen op te lossen.

In Brazilië is de grote erfenis van de groene revolutie de sojamonocultuur. De sojapletwals begon er in de deelstaat Rio Grande do Sul en rolde vervolgens razendsnel naar het Amazonewoud. De beste gronden in de deelstaat Paraná werden al eind jaren zeventig ingenomen. De eens zo bosrijke staat werd grotendeels platgelegd. Gelijktijdig stootten gigantische oppervlakten monocultuur door naar het noordoosten, de deelstaten Maranhão en Bahia. In deze staten versterkte het proces niet alleen de eeuwenoude grondconcentratie in handen van een kleine elite, het schaarse water wordt er ook nog eens afgeleid als irrigatie voor de grootgrondbezitters. Arme burgers en boeren zitten er zonder water.

In de jaren negentig werd jaarlijks gemiddeld achttienduizend vierkante kilometer Amazonewoud ontbost, deels om het hout, deels voor vee, deels voor soja, deels voor bauxiet (aluminiumproductie) of voor andere grondstoffen. De poreuze ondergrond is niet bestand tegen de hoeven van runderen of tegen de teelt van soja. Na enkele jaren moeten gigantische gebieden totaal vernield en verwoestijnd achtergelaten worden. 1995 was een topjaar met 29.000 vierkante kilometer ontbossing. 2002 tot en met 2004 kenden weer een stijging tot 24.000 vierkante kilometer per jaar. Naast de vernietiging van het woud wordt in nog sneller tempo de Cerrado, de savanne, in één sojavlakte omgetoverd. De Cerrado beslaat een kwart van het Braziliaanse grondgebied.

Voor de gestegen woudkap sinds 2002 is een aantal verklaringen, die elkaar versterken: de crisis van de gekkekoeienziekte (BSE) in Europa, de consument in de Europese Unie die geen genetisch gemanipuleerde organismen lust, China dat meer en meer vlees begint te eten. Ze verklaren het eigenaardige fenomeen van de wilde expansie en – sinds eind 2003 – van de hoge soja(dollar)prijzen. Ik zal deze drie verklaringen nu kort toelichten.

Ten eerste de BSE. Door de paniek om de gekke koeien besluit de Europese Unie per 1 januari 2001 beender- en bloedmeel in alle diervoerders te verbieden. Enkele jaren eerder was er in de Europese Unie al een verbod afgekondigd voor het voederen van die producten aan herkauwers. Het is evident dat koeien geen dierlijk meel mogen eten, maar dat het meel ook verboden wordt voor kippen, varkens en visen ... heeft verregaande gevolgen. Van de ene dag op de andere verandert een hoogwaardige grondstof in afval dat vernietigd (verbrand) dient te worden. Terwijl er in vroegere tijden amper afval was aan een

rund, wordt nu uit angst voor BSE bijna de helft van een rund tot afval verklaard! Daar de intensieve dierhouderij eiwitten nodig heeft, wordt het dierlijk meel vervangen door ... ja, door soja.

Ten tweede de kwestie van de genetische manipulatie. Sinds november 1996 stroomt de eerste genetisch gemanipuleerde soja uit de Verenigde Staten onze havens binnen. De consument blijft na al die jaren ongerust en ziet de zin van genetisch gemanipuleerde producten niet in. Tot voor kort was Brazilië een uitwijkmogelijkheid, daar het land officieel nog vrij was van genetisch gemanipuleerde organismen. Daar heel wat supermarktketens ongemanipuleerde voeding willen garanderen, wordt het zekere voor het onzekere genomen. Braziliaanse soja dus, alhoewel sommige boeren al sinds 1996 illegaal transgene sojazaden vanuit Argentinië binnensmokkelden. Alweer is Rio Grande do Sul koploper. Anno 2003 zou negentig procent van de soja in de zuidelijkste staat Monsanto-zaad zijn: *Roundup-ready soja*, soja die is klaargemaakt (lees: gemanipuleerd) om bestand te zijn tegen het breedspectrum-onkruidbestrijdingsmiddel *Roundup* van hetzelfde chemie-, zaad- en gentech-concern.

Ten slotte China. China telt 1,3 miljard mensen: twintig procent van de wereldbevolking, terwijl het land maar over zeven procent van het wereldlandbouwareaal beschikt. De Chinezen willen het consumentenrijk binnenstappen; dat wil zeggen: meer vlees eten. Terwijl de Chinezen twintig jaar geleden amper vijftien kilo vlees per jaar aten, gaat het sindsdien jaarlijks in stijgende lijn. Anno 2006: ongeveer 34 kilo per persoon per jaar, wat hetzelfde niveau is als de gemiddelde consumptie in Europa. Dat is een planetaire verschuiving. Bovendien eten ze ook veel vis. In China komt na varkensvlees vis als tweede bron van dierlijke eiwitten. Wereldwijd worden nu graan en graanvervangers (vooral soja) naar China gezogen om de groeiende muil van de dierlijke productie te voeden. Terwijl de wereldzeeën door de industriële visvangst leeggevestigd raken, trekt China het laatste vismeel uit die wereldzeeën naar zijn visteelt. Elders in de wereld moet de snel groeiende aquacultuur het voornamelijk doen met ... ja, met soja.

Het grondconflict tussen twee landbouwmodellen gaat gelijk op met een zeeconflict tussen twee visserijmodellen. Ook op zee is een strijd gaande tussen miljoenen ambachtelijke vissers en de fabrieksschepen van Europa, Canada en Japan. Bovendien wordt in Peru en in andere visrijke gebieden vis gevangen om in Europa palingen en meervallen te kweken.

Ondertussen in Europa

Door de toevoer van goedkope graanvervangers kon sinds de jaren zestig de veevoedersector groeien. De landbouw werd razendsnel geïntensiveerd en in het industriële denken opgenomen. De Nederland-

se landbouw heeft daardoor anno 2006 vijf keer zijn landbouwareaal in overzeese gebieden nodig om zijn veestapel te voeden. Voor de veevoederimport van de Vlaamse dierhouderij is tweemaal het Belgische landbouwareaal nodig. Veevoederproducenten werden gaandeweg integratoren, die minstens drie schakels in de productieketen in handen hebben: de productie van veevoeder, het leveren van biggen of kuikens, het afmesten van de varkens of kippen, slachthuizen, uitsnijderijen, vleesfabrieken, de distributie van vlees. De boeren bleven 'zelfstandigen', maar werden in diverse vormen van contractteelt afhankelijk van de integratoren. Voor deze laatsten is het een bijzonder voordelige manier van produceren, daar alle risico's van het teeltproces bij de boer blijven. De boer(in) is zogenaamd 'zelfstandig ondernemer', en moet dus zijn eigen sociale lasten betalen.

Terwijl uit het veevoer het duurdere Europese graan verdween, zaten we in de jaren zestig tot tachtig midden in de technisering/chemisering van de landbouw. De koe werd opgejaagd om meer melk te geven, de akker gaf jaarlijks meer graan. Zo evolueerde de Europese Unie omstreeks 1980 van netto-importeur van graan naar netto-exporteur van graan, boven op de zuivelproducten en het rundvlees die de wereldmarkten probeerden te veroveren. Toppunt van de waanzin was het jaar 1992: de Europese Unie voerde via zijn havens vijftig miljoen ton graanvervangers in, terwijl dezelfde Europese Unie met miljardensubsidies veertig miljoen ton graan op de wereldmarkt dumpte. In hetzelfde jaar voerde de EU-commissaris voor landbouw McSharry een verre gaande landbouwhervorming door. Hij nam het sinds 1985 in de Verenigde Staten heersende model over: de afschaffing van productsubsidies, gedeeltelijk gecompenseerd door inkomenssteun per hectare, per stier, per zoogkoe (sinds 2005: inkomenssteun per bedrijf). Daarmee was meteen het laatste obstakel weggenomen om de fameuze Uruguay-ronde (1986-1993) van de GATT af te ronden. Voor het eerst in de geschiedenis werden landbouw en voedsel in het vrijemarktdenken opgenomen. Officieel heet het dat de Verenigde Staten en de Europese Unie de wereldmarkt minder verstoren met export- en andere subsidies. In werkelijkheid moeten de boeren onder de wereldmarktprijzen produceren, maar worden de sterksten voorlopig op de been gehouden met inkomenssubsidie. De verborgen agenda van Europese Unie en Verenigde Staten blijft om – tegen elkaar op – wereldmarkten met hun producten te blijven bezetten. Dat dit ten koste gaat van de economische basis van miljoenen hongerende boeren elders in de wereld, komt niet in het vizier. Het import-exportverhaal is sinds 1992 wel lichtelijk gewijzigd. Jaarlijks blijven nog meer dan vijftig miljoen ton graanvervangers onze havens binnenstromen. In dezelfde havens gaan zuivel, rundvlees en – in mindere mate – graan om.

De WERVEL-tafel

Hoe de schrijnende situatie van honger in de wereld te verhelpen? Hoe natuur en milieu te behouden en te herstellen? Hoe solidariteit te ontwikkelen tussen boerenlandbouw in Noord en Zuid? Hoe consumenten te alfabetiseren over wat boven hun hoofden beslist wordt? Hoe wereldvoedselvrede te stichten in een wereld waarin dagelijks 35.615 kinderen van honger en ziekte sterven, terwijl er te veel voedsel in de wereld is?

Uiteraard kan WERVEL dat niet alleen. Een beeld dat we graag gebruiken, is dat WERVEL een draaischijf wil zijn tussen realiteiten (overbemesting in Vlaanderen, veevoederimporten, carnivore samenleving, globalisering en landschap enzovoort) en tussen bewegingen (boeren, consumenten, milieu-, derdewereld-, vredesbeweging, vrouwenbeweging). WERVEL is als draaischijf tussen bewegingen niet het middelpunt van de wereld. We proberen wel een virtueel en reëel knooppunt te zijn in het wereldwijde netwerk van bewegingen die voor een andere wereld, een andere landbouw opkomen. Internet met websites en internationale e-maildiensten zijn in deze opbouw onmisbare instrumenten. De continentale sociale fora en het Wereld Sociaal Forum zijn – na intens virtueel overleg – momenten van ontmoeting en reflectie.

Een ander beeld wortelt meer in de joodse en christelijke traditie: WERVEL probeert de verschillende actoren voor een duurzame landbouw en voor voedselsoevereiniteit aan tafel te krijgen. Pluralistisch als we zijn, kan het messiaanse visioen van alle volkeren aan een gerechte tafel ons toch mee inspireren.

Daar landbouw en voedsel sinds 1995 meer en meer aan de grillen van de wereldmarkt uitgeleverd worden, is geduldig weerwerk in verband met WTO en aanverwanten wezenlijk. In de loop van zestien jaar zag een twaalfstal WTO-uitgaven het levenslicht. Sinds 1996 (Rome, FAO-voedseltop) is voedselsoevereiniteit hierin, dankzij Via Campesina, een sleutelbegrip. Het helpt ons in het analyseren van de verslechterende situatie en het formuleren van alternatieven.

Louis De Bruyn, voorzitter van WERVEL, formuleert het zo:

Voedselsoevereiniteit is verbonden met de ervaring en de landbouwkennis van regionale boeren. Het koppelt ecologische kennis en ervaring aan de ontwikkeling van plaatselijke geschikte gewassen en rassen die bij de boerenervaring en de regionale cultuur aansluiten. (...) Landbouw die vanuit de regionale realiteit vertrekt, is de beste waarborg dat de voedselproductie en -verwerking nauw aansluiten bij de ecologische, sociale en culturele noden van een streek en bij de beschikbare middelen van de plaatselijke boeren. De gerichtheid op de plaatselijke verwerking en markt

waarborgt de beste voorziening in de voedselbehoeften van plaatselijke gemeenschappen en draagt bij tot hun integrale ontwikkeling.

Om deze voedselsoevereiniteit te herstellen staan ons diverse instrumenten ter beschikking. Zo verdedigt WERVEL sinds haar ontstaan rechtvaardige prijzen voor landbouwproducten, gekoppeld aan productiebeheersing volgens de behoeften van de regionale markt, in ons geval de Europese Unie.⁸ Volkeren moeten ook het recht terugkrijgen op 'positieve protectie' met tarieven aan de grens om dump van de wereldmarkt buiten te houden en om een eigen landbouw- en plattelandsbeleid te kunnen opbouwen. Om dit te bereiken zijn politiek-strategisch verschillende opties mogelijk: landbouw in het kader van de WTO of volledig buiten de WTO om. Via Campesina maakte een duidelijke keuze: landbouw en voedsel horen niet thuis in het neoliberale, ondemocratische kader van de WTO. IFAP, de internationale van boerenbonden, verbonden aan het meer-productivistische exportlandbouwmodel, kiest voor bijsturing van het landbouwbeleid binnen het WTO-systeem. Diverse met Via Campesina sympathiserende organisaties zoals IATP in Minneapolis (Verenigde Staten) en *Friends of the Earth* (Italië) staan met enige reserve achter het rigoureuze standpunt van Via Campesina.

In het voorjaar van 2004 begonnen WERVEL en de boerenbond Fetraf-Sul/CUT een uitwisseling tussen boeren in Vlaanderen en boerenleiders uit de drie zuidelijke staten van Brazilië. Via videobeelden overstijgen de boeren het taalprobleem en wisselen ze vanuit hun context ervaringen en inzichten uit. Een gezamenlijke visietekst omtrent WTO en alternatieven werd aan beide kanten van de oceaan besproken.⁹

In Porto Alegre 2002 groeide tussen Oxfam-Solidariteit, WERVEL en Vredeseilanden het idee een Europees project op te zetten rondom de schande van de massale veevoederimporten, de impact op het Europese landbouwbeleid en de dumppraktijken van diezelfde Europese Unie op de wereldmarkt. Sinds oktober 2004 zijn we in diverse landen gezamenlijk aan de slag. Voor drie jaar. Beleid, boeren en consumenten zullen vast nog van ons horen.

Daar in 2003 de sojaprijs ontplofte en de hectaresteen voor maïs in de Europese Unie anders georganiseerd werd, begonnen de geesten in boerenhoofden te evolueren. Alternatieven met eigen eiwitproductie en meer grondverbonden landbouw behoren (economisch) tot de mogelijkheden.

Noten

1 www.viacampesina.org

- 2 S. Polaski, *Winners and Losers. Impact of the Doha Round on developing Countries*, Washington DC, Carnegie Endowment for International Peace, 2006, te downloaden van www.carnegieendowment.org/trade. Het is interessant de officiële versies van de WTO (www.wto.org/english/news_e/news06_e/mod06_summary_01july_e.htm) te vergelijken met stemmen vanuit het Zuiden (zie: 'Focus on the Global South', Thailand: www.focusweb.org).
- 3 *Het Varkens-Tribunaal. Het varkenspestdebat anno 1990*, WERVEL, september 1990. Dit was de eerste uitgave van wat later *De Wervelkrant* is geworden. Inlichtingen: WERVEL, Vooruitgangsstraat 333, B 1030 Brussel; info@wervel.be.
- 4 Tweejaarlijks organiseert de Food and Agriculture Organisation (FAO) continentale hearings met non-gouvernementele organisaties; op 3 en 4 mei 2004 was dit in Montpellier. WERVEL was er aanwezig en noteerde er onder meer de interessante interventies van Marcel Mazoyer, hoogleraar aan de Sorbonne te Parijs. In *Protecting small farmers and the rural poor in the context of globalization* gaat hij op zoek naar de structurele oorzaken van de hongerproductie en verklaart hij hoe het komt dat tachtig procent van de 850 miljoen hongerigen in deze wereld op het platteland te vinden zijn. Verder: hoe komt het dat jaarlijks wereldwijd vijftig tot zestig miljoen mensen van het platteland naar de steden vluchten en dat eveneens jaarlijks veertig miljoen hongerigen op het platteland klaarstaan? De tekst werd door WERVEL in het Nederlands vertaald en is te vinden in de elektronische voedselkrant www.wervel.be. In Nederland is er het platform 'Aarde Boer Consument': www.aardeboerconsument.nl.
- 5 *Voedsel onder WTO-vlag?*, WERVEL, 2002. Deze WTO-uitgave staat in de lijn van twaalf GATT/WTO-publicaties van 1990 tot 2006.
- 6 De bevrijdingstheologen en voormalige medewerkers van Dom Hélder Câmara, Ivone Gebara en Marcelo Barros zijn van 9 tot 22 oktober 2006 op tournee in Nederland, Vlaanderen, Brussel en Wallonië. Inlichtingen: katrien@wervel.be.
- 7 Zie 'Het sojadrama, mest in de spiegel?', in: L. Vankrunkelsven, *Brazilië: spiegel van Europa? Op zoek naar eigen spirituele bronnen*, Heeswijk: Dabar, 2000, 64-72; L. Vankrunkelsven, *En toch ... een andere wereld is mogelijk. Porto Alegre: de basis in beweging*, Heeswijk: Dabar, 2002. *Kruisende schepen in de nacht. Soja over de oceaan*, Heeswijk/Brussel, Dabar/WERVEL, 2005. Verdere uitgaven: *(Ver)binden mest en pest onze drie landen?*, WERVEL, 1998; *Soja – Weet wat je eet en Sojadossier. Soja voor mens en dier*, WERVEL, 2003. Flitsen van beide kanten van de oceaan verschijnen op de WERVEL-website en in het Portugees op www.fetrafsul.org.br. A. De Walsche, 'Sojagekte in Zuid-Amerika', in *MO – Mondiaal Magazine*, juli 2006, 34-35. Op de WERVEL-site vindt u ook de elektronische voedselkrant (Nederlandse en Engelse versie). De helft van de virtuele bezoekers in Brussel zijn Nederlanders.

- 8 Wervel voerde drie jaar actie voor rechtvaardige prijzen, gekoppeld aan productiebeheersing. Eenenvijftig organisaties uit milieubewegingen, boeren-, consumenten-, derdewereld- en vredesbeweging sloten zich aan bij de petitiecampagne *Ja, ik teken voor een landbouw met toekomst* (Straatsburg, 10 december 1992 – Brussel, 22 januari 1996; zie de verslagkrant van januari 1996). Daarna blijft productiebeheersing, gekoppeld aan een evenwichtig prijsbeleid, één van de rode draden in de activiteiten. Via Campesina en diverse andere partners organiseren begin februari 2007 een wereldcongres in Mali om het concept voedselsoevereiniteit uit te diepen en om gezamenlijke strategieën te ontwikkelen (Néyléni 2007, www.dakardeclaration.org/breve.php3?id_breve=311).
- 9 In het kader van deze uitwisseling en vorming gaven we WERVEL-forum 6 uit: *WTO en landbouw. Voedselsoevereiniteit als alternatief* (Brussel: WERVEL, 2004). Het is een uitdieping van het begrip voedselsoevereiniteit en een mooi voorbeeld van de manier waarop ideeën groeien via internationale vernetting. In de bijdrage van Jean Ziegler wordt duidelijk hoe zulke nieuwe inzichten aan de basis doorwerken tot in de cenakels van de Verenigde Naties. De slottekst van de uitwisseling is in een uitvoerige en ingekorte versie in drie talen (Nederlands, Engels, Portugees) te verkrijgen: *Vlaamse en Braziliaanse boeren willen een vinger in de pap. WTO en voedselstromen Brazilië-Europa*, Fetraf/WERVEL, april 2005.

☞ **Luc Vankrunkelsven** (luc@wervel.be) is norbertijn van Averbode. Hij is inhoudelijk medewerker van WERVEL en raadgever van de Braziliaanse boerenbond Fetraf-sul/CUT. Hij werkt afwisselend zes maanden per jaar in Europa en zes maanden in Brazilië, vooral in verband met de WTO, toegepast op soja en aanverwanten.

Geef ons heden ons dagelijks water

Ely López Canelas

Vanuit de ruimte gezien is de aarde een blauwe planeet. Technisch-wetenschappelijke rapporten leren ons dat iets meer dan driekwart van de planeet met water bedekt is, ongeveer 70 procent. Maar van deze grote massa water is slechts 2,5 tot 3 procent zoet water. Een ander gegeven waar we rekening mee moeten houden, is dat van deze 3 procent zoet water slechts 0,4 procent toegankelijk is op het aardoppervlak, bijvoorbeeld in meren, rivieren en bronnen. Het overige water is te vinden op gletsjers en besneeuwde bergtoppen (69 procent) en in de ondergrond (30,6 procent). Volgens deskundigen is de laatste dertig jaar de hoeveelheid toegankelijk zoet water in de wereld tot 40 procent gereduceerd ten gevolge van klimaatwijzigingen, de demografische groei en verschillende andere invloeden die de waterbronnen ondergaan hebben. De Wereldbank meldt dat meer dan een miljard mensen geen toegang hebben tot drinkwater en dat er elk jaar vijf miljoen mensen, hoofdzakelijk kinderen en vrouwen, sterven omdat zij niet over schoon water beschikken. Dit heeft te maken met de toegang tot en de distributie van het water in de wereld. Men schat dat 11 procent van de wereldbevolking liefst 88 procent van het drinkwater gebruikt, terwijl tachtig ontwikkelingslanden niet over voldoende water beschikken om aan hun basisbehoeften te voldoen. Het water is nu definitief een schaarsteproduct aan het worden. In dit artikel worden de grootste bedreigingen voor het water besproken: privatisering en vervuiling.

Ontheiliging van de natuur

De realiteit van water als schaarsteproduct, voor volkeren en gemeenschappen een bedreiging van het leven zelf, is voor een onderneming een kans om goede zaken te doen. Vanuit een economische visie hebben dorpsgemeenschappen, natuur of leven geen belang; het enige wat telt, is zaken doen en voordelen afwegen. Als voorbeeld kijken we naar de verklaringen van vertegenwoordigers van Monsanto: 'Om te beginnen geloven wij dat er (ten gevolge van belangrijke

politieke veranderingen of door ernstige kwalitatieve of kwantitatieve tekorten in de toevoer) waarschijnlijk conflicten zullen ontstaan, vooral op het gebied van water. En we zullen goed uitgerust en ge-positioneerd zijn om profijt te halen uit deze conflicten, wanneer die zich voordoen. Ten tweede rekenen wij erop lagere investeringen te hoeven doen vanwege mogelijke niet-conventionele financiering (door non-gouvernementele organisaties, Wereldbank, United States Department of Agriculture enzovoort), of dat lokale bedrijven de nodige infrastructuur bouwen.' Voor Monsanto (en andere ondernemingen) zijn crises gelegenheden om zaken te doen.

Die bedrijven handelen niet in hun eentje: achter hen staan de economische apparaten die vertegenwoordigd worden door de Wereldbank of het Internationaal Monetair Fonds, die de expansie van die bedrijven openlijk steunen en druk uitoefenen op de landen om de systemen voor de bevoorrading en distributie van het water te privatiseren. Dit wordt gewoonlijk als voorwaarde gesteld om leningen te verkrijgen of om de buitenlandse schuld te kunnen herschikken.

Voor ondernemers en zakenlieden bestaat de natuur niet, tenzij als natuurlijke hulpbron. Op zichzelf heeft de natuur geen waarde; meer nog; zij werkt tegen, is onvoorspelbaar, vernietigend, en heeft geen leven. Zij krijgt pas waarde vanaf het ogenblik dat zij kan worden ge-exploiteerd, gedomineerd, gecommercialiseerd; alleen voor zover zij de mens tot voordeel strekt, verwerft zij betekenis. In economische termen wordt water dus belangrijk wanneer het gebruikt kan worden voor hydro-elektrische centrales, wanneer het gebruikt kan worden als natuurlijke hulpbron (het geval van Coca Cola in India), of voor zover het kan worden gebruikt in de mijnbouw. In deze visie isoleert men een grondstof van haar omgeving, om deze uit te buiten. Maar deze visie domineert niet alleen de wereld van ondernemers en zakenlieden; ze zit ook achter de ontwikkelingspolitiek van de ontwikkelingsprogramma's. Toen de commissie-Bruntland, in het rapport *Onze gemeenschappelijke toekomst* (1987), opriep tot een verzoening tussen de economische ontwikkeling en het leefmilieu, deed zij dat in termen van: een technologische verandering ondersteunen als grondvoorwaarde om 'van de voorhanden natuurlijke hulpbronnen te kunnen profiteren'.

Profiteren is iets anders dan de natuur beheren en ermee leven. Dat zou wel eens een fundamenteel verschil kunnen zijn tussen de visie op ontwikkeling van de grote coöperaties en de 'ontwikkelde landen' tegenover de veelsoortige visies omtrent samenleving en natuur die leven bij inheemse volkeren, boeren en de inwoners van zogenoemde 'ontwikkelingslanden'.

Bolivia en de wateroorlogen

Het is algemeen bekend dat bij de bedrijven die de handel in water op wereldniveau controleren of proberen te controleren, ook behoren de bekende *Suez Lyonnaise des Eaux* (die het Suez-kanaal gebouwd heeft en in 1999 een winst boekte van vijftien miljard dollar) en *Vivendi SA* (nu *Veolia*) en *Saur* (bedrijven die de waterdistributie controleren in meer dan honderd twintig landen, op vijf continenten, en water leveren aan ongeveer honderd miljoen mensen; Barlow 2001). Met dergelijke hoeveelheden is de waterhandel kennelijk een hoogst winstgevende zaak.

In 1998 stelde de Wereldbank, samen met de Inter-Amerikaanse Ontwikkelingsbank en het Internationaal Monetair Fonds, Bolivia voor opnieuw over 's lands buitenlandse schuld te onderhandelen, op voorwaarde dat de Gemeentelijke Dienst voor Drinkwater en Riolerings (SEMAPA) zou worden geprivatiseerd. De Boliviaanse staat aanvaardde dit voorstel. Daartoe vaardigde hij de Wet op drinkbaar water en riolerings 2029 uit, die eigenlijk een kopie was van het contract met het bedrijf *Aguas de Tunari*. Door dat nieuwe beheer steeg de factuur van het verbruik van water van dertig tot driehonderd procent. Deze situatie lokte opstanden uit onder de bevolking, tot in april 2000 SEMAPA hersteld werd. *Aguas de Tunari* had een partner met een meerderheidsaandeel: *Bechtel* uit de Verenigde Staten.

Een jaar eerder, en met een soortgelijk procedé, eiste de Wereldbank van de Boliviaanse staat de distributie van het water van La Paz en El Alto te privatiseren. Men gaf het water in de handen van het bedrijf *Aguas del Illimani SA*, een filiaal van *Suez*. In 2005, acht jaar na de privatisering, bleken tweehonderdduizend burgers nog steeds geen water te ontvangen. Daarom, en na verscheidene mobilisaties, besloot de staat het contract met *Suez* te verbreken, omdat de kosten van het water heel veel hoger waren en men er niet in slaagde alle inwoners te bevoorraden.

Dit zijn maar twee voorbeelden van de vele gevallen in de wereld waarin gestreden moest worden om de toegang tot water te beschouwen als een mensenrecht.

Het ritueel *Umaturca*: 'het water veranderen'

Ik betoog dat water deel is van het leven, en geen handelswaar. Om dit te illustreren vertel ik iets wat ik jaren geleden heb meegemaakt in een dorpsgemeenschap op de Boliviaanse hoogvlakte.

Wanneer het regenseizoen uitblijft, groeit er bezorgdheid in de dorpsgemeenschappen van boeren en inheemsen, want van dat water hangen de komende oogst en productie af. Het is bekend dat er in de inheemse wereldbeschouwing een constante interactie bestaat tussen de mensengemeenschap en de natuurgemeenschap. Deze interactie

wordt geleid en beleefd in een permanente dialoog tussen beide gemeenschappen. En die dialoog krijgt zijn beslag in het ritueel van de *Umatunca*, dat de regen op moet roepen. Daarvoor wordt een ceremonie uitgevoerd die er eigenlijk uit bestaat 'de wateren elkaar te doen ontmoeten'. In onze dorpen bestaan beschermgeesten die op de hoogste bergen leven, in meren en sneeuwvelden. Om de *Umatunca* uit te voeren stuurt men jongeren uit naar verschillende plaatsen. Het is belangrijk erop te wijzen dat zij niet slechts tot aan de grenzen van de dorpsgemeenschap gaan, maar veel verder. Daarom reizen zij bijvoorbeeld vanuit de gemeenschappen van Oruro, honderden kilometers ver, naar de stad La Paz, en van daaruit tot het meer van Copacabana of tot aan de voet van de Illimani, de belangrijkste berg van La Paz. Die reizen worden ondernomen met openbaar vervoer, namelijk per bus. In met bloemen versierde kruiken nemen de jongeren water van die hooggelegen meren en sneeuwvelden mee. Wanneer de jongeren met het water in het dorp aankomen, wordt er feest gevierd, want het water moet zich gelukkig en welkom voelen. Al het water dat verzameld is, wordt later gemengd in een vat. Dan begint er een ceremonie die de hele nacht zal duren en waaraan de hele dorpsgemeenschap zal deelnemen. De vrouwen zijn gehuld in zwarte mantels, en de kinderen wenen en huilen om het water te roepen, terwijl de *yati's* (Andes-priesters) en de autoriteiten verscheidene ritens uitvoeren. Normaal komt de regen dan inderdaad, met donder en bliksem, en bevoeit de akkers.

Voor zover mij bekend bestaat er geen logische uitleg voor de komst van het water. Maar het komt, en het brengt vreugde voor de velden en het leven van de mensen. Hoe kunnen we aan een aannemer uitleggen dat het water blij is, dat het water luistert, of dat het water pijn lijdt? Andersom is de vraag hoe je aan de dorpsgemeenschappen, maar eveneens in de steden, uit kunt leggen dat water slechts een levenloze natuurlijke hulpbron is, waar een prijskaartje aan hangt. Wij hebben een gezegde: 'Je kunt alles afslaan, behalve een glas water.'

Water en mijnbouw

De activiteiten die het water het meest vervuilen, zijn de mijnbouw, de industrie (papierproductie, smelterijen, fabrieken enzovoort), de ontbossing en menselijke nederzettingen. In de meeste steden van de wereld wordt slechts tien tot twintig procent van het afvalwater gezuiverd. Vanwege de grote voorraad 'natuurlijke rijkdom' waarover Latijns-Amerika beschikte, stond het continent halverwege de jaren negentig van de vorige eeuw op de eerste plaats wat betreft buitenlandse investeringen in de mijnbouw. Landen als Chili, Bolivia en Peru worden traditioneel beschouwd als mijnbouwlanden. De mijnbouw is echter een van de activiteiten die grote milieurampen hebben

veroorzaakt, en dat nog doen, en die de gebieden waar de mineralen ontgonnen worden, laten verpauperen.

Fasen in de mijnbouw en de invloed ervan op het water

Exploratie, ondernomen met verscheidene methoden, waardoor het landschap gewijzigd wordt en zwaar materieel wordt ingevoerd

Wijziging van de waterlopen door de massieve aanwezigheid van bezinksel (de zuurstof in het water wordt gereduceerd), waardoor het leven van het water bedreigd wordt

De exploitatie is het eigenlijke werk van de ontginning

Verwijding van zuur water, dat potentieel zowel het oppervlaktewater als het grondwater kan vervuilen; omleiding van waterwegen, sedimentatie

Vervuiling van zoet water door zout water; gebruik van grote hoeveelheden water voor het hele proces van de besproeiing en de scheiding van de metalen

Uitloging

Genereert water met diverse giftige stoffen, zoals blauwzuur en andere zware metalen

In Bolivia zijn verscheidene gevallen van vervuiling van oppervlaktewater en grondwater door mijnbouw. Onder de meest bekende kunnen we verwijzen naar de rivieren Desaguadero en Pilcomayo en naar het Poopo-meer. De rivier de Pilcomayo is een van de belangrijkste stroomgebieden en reikt tot het buurland Paraguay. Dit bekken ontvangt jaarlijks ongeveer 22 miljard kubieke meter water. De grote omvang van de mijnactiviteit heeft grote veranderingen veroorzaakt in het water van de Pilcomayo. Verscheidene studies die uitgevoerd werden, wijzen unaniem op de aanwezigheid van grote hoeveelheden zware metalen, op een geleidelijke verdwijning van de waterfauna en op de gevolgen die zich opstapelen voor de bevolkingen in het gebied. Een rapport uit 2002 toont aan dat de fabrieken van de stad Potosí de grootste vervuiling veroorzaakt door zware metalen (lood, arseen, cadmium, chroom en kwik) te lozen in het water van deze rivier en haar bijrivieren. De hoge concentraties van zware metalen, zowel in

suspensie als in een sedimenteerbare fractie, worden meegevoerd en zetten zich vast op de bedding van de Pilcomayo. Daardoor staan de mensen die het water gebruiken voor bevoeiing of om te drinken, permanent bloot aan die zware metalen.

De rivier de Desaguadero maakt deel uit van het belangrijkste bekken van de hoogvlakte, ontspringt in het Titikaka-meer, loopt tot de meren Uru Uru en Poopo, en eindigt in de zoutmeren. In de laatste twintig jaar heeft de Desaguadero drastische veranderingen ondergaan, zowel wat betreft zijn loop als zijn inhoud, en dat als gevolg van de mijnactiviteit die op grote schaal – open mijnbouw – wordt beoefend in het centrale gedeelte van het bekken. Dit water is sinds mensenheugenis gebruikt door de honderden families die de Boliviaanse hoogvlakte bewonen. Het is praktisch de enige waterbron van de centraal-zuidelijke hoogvlakte.

Het Poopo-meer is een typisch voorbeeld van een drassig gebied, dat internationale bescherming geniet omwille van de grote diversiteit in vogelsoorten en zijn endemische fauna, naast de aanwezigheid van belangrijke etnische groepen, en het feit dat het een waterreservoir is voor de toekomst. Het meer is echter in hoge mate vervuild door de aanwezigheid van verschillende mijnen die hun giftige afvalwater in het meer lozen. Diverse onderzoeken naar de fysische, chemische en bacteriologische toestand tonen aan dat vierhonderd jaar mijnexploitatie de samenstelling van het water grondig veranderd heeft. In feite staat dit water nu als erg gevaarlijk aangemerkt, en kan het voor geen enkele vorm van consumptie in aanmerking komen. De concentratie zware metalen (cadmium, lood en zink, om de belangrijkste te noemen) overschrijden in hoge mate alle internationale normen. Maar het meer blijft intussen een van de belangrijkste bronnen van inkomen voor de dorpsgemeenschappen in de streek. Dit betekent dat – door de voedselketen – de bevolking en de biodiversiteit blootstaan aan ernstige passieve vervuiling.

Wat we in deze gevallen altijd weer zien, is dat er, ondanks alle wetenschappelijke bewijzen en getuigenissen en verzoekschriften van slachtoffers, geen verbeteringen aangebracht worden. Enkele belangrijke redenen die verklaren waarom dit op de lange baan geschoven wordt, zijn gebrek aan middelen om de vervuiling te analyseren en een lakse en tegenstrijdige wetgeving. In het geval van Bolivia staat de mijnwetgeving boven alle andere bepalingen. De mijnbouw wordt beschouwd als van publiek nut voor de staat. Dat is de reden waarom deze alle andere activiteiten bepaalt. De wetgeving laat de mijnondernemingen toe waterlopen te verleggen, land te onteigenen en gratis gebruik te maken van het water.

De vervuiling van het water kan gezien worden als een misdaad, want het is een directe aanslag op het leven van de bevolking; het verwoest

de waterreserves, het verplicht bevolkingsgroepen te migreren, en ten slotte is het een aanslag op de levenskansen van de komende generaties.

Ons dagelijks water

'Tegen 2050 zullen de poolkappen gesmolten zijn, zal het niveau van de zeeën zijn gestegen, en zal het menselijk ras gereduceerd zijn tot ongeveer vijfhonderd miljoen mensen.' Deze bewering van de Engelse wetenschapper John Lovelock in zijn boek *The Revenge of Gaia* lijkt wel erg op de apocalyptische profetieën die we sinds onheuglijke tijden opvangen. Het nieuwe van deze profetie vinden we daar waar de oorzaak ervan aangewezen wordt: deze vindt de auteur in de druk die de mensheid uitoefent op de aarde; het aangekondigde einde van de wereld is geen straf van een woedende God, maar het gevolg van wat wij zelf ondernemen.

Vanuit christelijk perspectief moeten we zeggen dat wij het goddelijk gebod slecht geïnterpreteerd hebben. In plaats van de schepping te verzorgen en te beheren hebben wij geprobeerd deze te onderwerpen, met het argument dat de mens de enige soort is die geschapen is naar het beeld en de gelijkenis van God (Genesis 1; Psalm 8). Met dit argument hebben wij onszelf gemarginaliseerd van de schepping en hebben wij de mens als een superieur wezen geponeerd. In de vormings- en discussiesessies die wij organiseren, praten wij over ecologie, het leefmilieu, de cyclus van het water of de relaties die leven binnen het ecosysteem. En dan blijkt dat dit voor een groot deel van de bevolking betekent: onszelf opnieuw ontdekken, leren onszelf te zien als deel uitmakend van de omgeving en niet als afstandelijke toeschouwers. Deze kijk laat ons ook ontdekken hoe kwetsbaar wij zijn, laat ons erkennen dat wij afhankelijk zijn van anderen, en dat anderen uiteindelijk op ons zijn aangewezen.

Daarom betekende voor velen de ecologie, of de poging om na te denken vanuit de ecologie, een weg naar bekering: een open en attente manier van het geloof beleven, waarin wij onszelf leren kennen als deel van de schepping en niet als een van haar beulen; elkaar erkennen als broers en zusters die op elkaar zijn aangewezen; en de geprivilegieerde plaats die wij bezetten, vooral als een uitnodiging tot dienstbaarheid beschouwen. In dezelfde lijn liggen de volgende punten van de Verklaring van de negende Algemene Vergadering van de Wereldraad van Kerken, gehouden te Porto Alegre, in februari 2006:

– Water is symbool van het leven. De Bijbel leert dat het water de geboorteplaats van het leven is, de uitdrukking van de genade die God voor altijd geschonken heeft aan geheel de schepping (Genesis 2,55 en verder). Daarom moeten wij de noodklok luiden wanneer het leven bedreigd wordt.

- De toegang verzekeren tot drinkbaar water is een dringende kwestie, zoals ook het veiligstellen van het water voor de biodiversiteit.
- Het tekort aan water is bron van conflicten.
- De christelijke getuigenissen omtrent het probleem van het water zijn belangrijk.
- De verklaring van de kerken van Brazilië en Zwitserland beschouwt 'water als een mensenrecht en publiek gemeenschappelijk goed'.

Ik onderschrijf het belang van het hierop volgende punt van de verklaring, waarin gezegd wordt dat '... het hoognodig is dat de kerken en de christelijke organisaties zich aaneensluiten en samenwerken met andere partners, zoals traditionele godsdiensten en non-gouvernementele organisaties'. Tegelijkertijd wordt benadrukt dat het belangrijk is 'relief te geven aan andere mogelijke manieren van leven, die meer respect opbrengen voor de ecologische processen en op langere termijn een grotere duurzaamheid garanderen'.

Een ander signaal van deze permanente bekering vinden we in Bolivia, in de pastorale brief *Water, bron van leven en geschenk voor allen* van de katholieke bisschoppen, gepubliceerd in 2003. In dit document wordt uitvoerig nagedacht over de situatie van het water in het land, waardoor die bedreigd wordt, en wat de belangrijkste problemen zijn die zich aandienen. In het verklarende gedeelte wordt gezegd dat het water een universeel humane benadering verdient, en dat, wanneer de toegang tot het water geregeld wordt, het leven van de mensen en alle levende wezens voorrang moet krijgen op de productie van luxeproducten. Men is zich ervan bewust dat het overleven van alle levende wezens afhangt van het veiligstellen van het water en van de bescherming van het leefmilieu. Er wordt uitdrukkelijk erkend dat binnen de schepping alles op elkaar aangewezen is.

Bovenal identificeert deze brief over de aarde drie gevaren die het water in Bolivia bedreigen. Ik vind dat deze drie gevaren niet alleen deel uitmaken van de Boliviaanse realiteit, maar tevens van de hele wereldwijde problematiek van het water. Deze gevaren zijn: de industriële vervuiling van verschillende oorsprong (mijnen, papierproductie, landbouw), het ontbreken van de kwestie van water in de onderhandelingen van de ALCA (Vrijhandelszone van de Amerika's) of in welk type handelsovereenkomsten ook en wanneer pogingen tot privatisering worden ondernomen, het exporteren van water voor winstbejag. Voor Bolivia betekent dit vooral de uitvoer van het water van het zuidoosten van Potosí naar Chili voor industriële doeleinden. Wat dit betreft, is het noodzakelijk alle water in de grensgebieden in kaart te brengen.

In een ruimer perspectief zegt het oecumenische netwerk *Uniendo*

Manos por la Vida (UMAVIDA) dat Bolivia zich, vanwege zijn grote waterreserves, bewust moet zijn van zijn verantwoordelijkheid ten overstaan van de mensheid en God. Vandaar dat gezegd wordt dat toegang tot het water een fundamenteel mensenrecht is, dat het water publiekelijk en nationaal beheerd moet worden, en dat de private industrie niet mag participeren in de distributie van het water.

Ik heb nu maar enkele voorbeelden gegeven uit de vele verklaringen die uitgegaan zijn omtrent de problematiek van het water. Zij zijn de stem van mannen en vrouwen die ervoor vechten dat hun rechten niet met voeten getreden worden; het resultaat van een lang proces van attent leven. Deze openheid houdt sociaal, ecologisch, politiek en christelijk engagement in: durven zien hoe klein wij zijn te midden van de schepping, onszelf durven aanvaarden als deel van een groter project. Ik zou willen eindigen met een zin van Monseigneur Braulio Sáez García uit *María del Socavón en nuestro caminar del pueblo: el carnaval de Oruro*, een zin die, geloof ik, uitdrukt wat onze zending is als gelovige mannen en vrouwen die ons engageren voor de schepping waarvan wij zelf deel uitmaken:

De schepping weten te waarderen betekent in de natuur de grootste rijkdom erkennen die God in onze handen en in de handen van de komende generaties heeft gelegd. Vandaag meer dan ooit is het de taak van allen het leven te verdedigen, alle leven, van het leefmilieu en de natuurlijke hulpbronnen. Die zijn er niet om te vervuilen, maar om het leven te herscheppen. Wij moeten onze omgeving verdedigen, bovenal op onze hoogvlakte, waar ieder teken van leven, elke bloem, elke plant een geschenk is van de schepper, die ons uitnodigt ons verbaasd en verwonderd te laten verrassen.

Uit het Spaans vertaald door Frans Damen

Noot

- 1 Monsanto is een Noord-Amerikaans multinational bedrijf dat zich in de jaren zeventig toelegde op de productie van pesticiden (de zogeheten groene revolutie), en dat momenteel de ontwikkeling stimuleert van een hele generatie transgenetische voedingsmiddelen.

☞ **Ely López Canelas** is antropologe, met als specialisatie het beheer van het leefmilieu en ontwikkeling. Zij is staflid van het Centrum voor Ecologie en Andesvolkeren (CEPA) te Oruro, Bolivia (zie de website www.cedib.org/cepa; e-mail cepaoru@coteor.net.bo). CEPA maakt deel uit van het oecumenische netwerk *Uniendo Manos por la Vida*

(UMAVIDA). Uit naam van UMAVIDA stelde Ely López het thema van het water ter discussie op de Algemene Vergadering van de Wereldraad van Kerken te Porto Alegre.

Je ogen geloven

Jantine Heuvelink

Ik heb in Porto Alegre ontdekt dat de nood in de wereld veel groter is dan ik had kunnen bedenken. Vooral van armoede, de gevolgen van HIV/AIDS en het geweld in de wereld heb ik onder ogen gezien dat ik niet half weet hoe groot de ellende is. Tegelijkertijd waren er in Porto Alegre vierduizend mensen bij elkaar die zich allemaal willen inzetten voor een betere wereld, en die daar ook al mee bezig zijn op heel verschillende manieren. Ook van al die inzet wist ik niet half. Er wordt meer gedaan dan ik dacht. Deze beide ervaringen neem ik mee terug uit Porto Alegre. Daarbij bedenk ik ook de belangrijkste oproep die ik heb meegenomen: 'Het gaat niet om wat er op een assemblee gebeurt, maar om wat we er thuis mee gaan doen.' Het gaat om een houding van openstaan voor elkaar, zien dat het ook anders kan en vooral niet bang zijn. (Uit mijn toespraak op de terugkomdag van Porto Alegre op 24 maart)

Wat ik ervaren heb en wat ik geleerd heb over oecumene en over mijn eigen traditie en geloof, heb ik beschreven op mijn weblog www.wereldraadassemblee.blogspot.com, waaruit ik hieronder zal citeren. Ik was in Porto Alegre onder meer in mijn hoedanigheid van jeugdgedelegeerde namens de Protestantse Kerk in Nederland, als lid van de Protestantse Kerk Amsterdam en als studentenpastor bij het Haags Studentenpastoraat.

Porto Alegre, 12 februari 2006

Gisteren begon de Pre-Assembly for Youth (PAYE). Als voorbereiding op de assemblee die op 14 februari begint, is er onder andere een bijeenkomst voor de honderd jeugdgedelegeerden en honderdvijftig stewards (jongeren die hand-en-spandiensten gaan verrichten tijdens de assemblee) om ons voor te bereiden op wat komen gaat. Er zijn ontmoetingen in kleinere groepen om elkaar te leren kennen, verwachtingen te horen, en er zijn presentaties over de verschillende onderwerpen die aan de orde gaan komen.

Hoe gaan we zorgen voor verandering? Interessant, ook vandaag, is de discussie over de speciale positie die jongeren (moeten) innemen. Volgens som-

migen moeten jongeren creatief zijn en tijdens deze assemblee vooral met banners, theater en liederen hun punt maken. Anderen, waaronder ikzelf, blijven benadrukken dat we moeten zorgen dat we niet de 'leuke, enthousiaste, altijd zo energieke franje' worden die de vergadering opfleurt en vervolgens niet serieus wordt genomen.

Porto Alegre, 14 februari 2006

De lidkerken zijn lang niet altijd bereid jongeren af te vaardigen, omdat zij niet ervaren genoeg (zouden) zijn. Maar hoeveel meer ervaring hebben wij nodig, als de meeste jeugdgedelegeerden al zeer actief zijn in hun kerk, vaak werken als jongerenwerker en zelf met overtuiging lid zijn van hun kerk? De enige ervaring die we misschien nog missen, kunnen we juist opdoen door deelname aan de assemblee. En het belangrijkste: de toekomst van de oecumenische beweging hangt af van de jongeren. Als je hen er nu niet bij betreft, is dat dan geen ontkenning van de toekomst van de kerk en van de oecumene?

Wat is er zo belangrijk aan de participatie van jongeren in de Wereldraad? Wat kan onze bijdrage zijn, wat willen we? Daarover werd gisteren het volgende gezegd. Is oecumenisch contact niet gemakkelijker voor jongeren? Wij zijn niet zo belast met theologische dogma's als vorige generaties, en omdat we vaak (nog) niet zo'n representatieve positie bekleden in de kerk, hebben we ook meer vrijheid (en lef?) om voor onszelf te spreken en grenzen te overstijgen. Bovendien zijn wij, vergeleken met kerkleiders (die vaak worden afgevaardigd), veel meer bekend met wat er leeft op lokaal niveau, onder jongeren en onder rand- en niet-kerkelijken.

Een voorbeeld: een vrouw uit de Cariben zei over de dreiging van HIV en AIDS het volgende: 'Our pastors should stop preaching about abstinence. Abstinence is not the way. Youth is sexually active. People that are now outside the church should not think of themselves (and us) as hypocrites, they must feel welcome in the church.'

Omdat mijn werk zich vrijwel geheel afspeelt buiten het kerkelijke kader, bracht mijn ervaring als pastor binnen een seculiere, 'neutrale' wereld van onderwijs een specifieke kijk met zich mee. Op de momenten waarop ik mijn werksituatie inbracht, was heel vaak juist het ontbreken van dat kerkelijke kader (impliciet) het onderwerp. De Nederlandse gesecculariseerde samenleving is tamelijk uniek. Er zijn meer gesecculariseerde landen, maar daar is ofwel de plaats van religie in de publieke sfeer veel vanzelfsprekender (onder meer in Amerika) of juist veel gemarginaliseerder (onder meer in Australië en Finland). In Porto Alegre werd ik mij ervan bewust hoe sterk in Nederland de christelijke oorsprong van de cultuur en de erfenis van de verzuiling aanwezig zijn. Dit was alleen al af te lezen aan de aanwezige journalisten en de achterban die zij bedienen.

Kerk-zijn in Nederland is zo divers dat het onmogelijk is op een assemblee namens christelijk Nederland, de PKN, of PKN-jongeren te spreken. Daarom sprak ik namens mijzelf en vanuit mijn eigen ervaringen en context. Ik heb in Porto Alegre bepleit dat in Nederland de interreligieuze dialoog weliswaar een belangrijk onderwerp van gesprek is, maar dat mijns inziens de dialoog met de gesecculariseerde samenleving, met mensen die 'niets' geloven, de grootste uitdaging is. De noodzaak van een dialoog met 'niets'-gelovigen, waarbij het niet het doel is hen te bekeren, maar wel jezelf verstaanbaar te maken, heb ik meer dan eens ingebracht. Jammer genoeg kon ik dit onderwerp maar met weinigen bespreken, aangezien het bestaan van 'niets-gelovenden' en het niet willen bekeren bij velen op onbegrip stuitten.

Porto Alegre, 16 februari 2006

Gisteren nam ik deel aan de Bate-Papo. Een Bate-Papo is een informeel gesprek van een halfuur tussen een oude-garde-oecumenicus en een kritische jongere. En voor de eerste (van acht) Bate-Papo was ik als de jongere uitgenodigd. Super! Het gesprek zou met Walter kardinaal Kasper zijn, maar was uiteindelijk met de rooms-katholieke bisschop Richard Skleba uit de Verenigde Staten. Het leuke was dat dit een sympathieke man was, totaal open en met humor. Dat was ook meteen het lastige: hij gaf mij op al mijn kritische punten gelijk! Hm.

Mijn statement was: de toekomst van het christendom hangt af van de mensen aan de basis, de mensen in de lokale kerk, de leken, de jeugd enzovoort. De stem van de kerk moet de stem van de basis zijn. Te veel worden door kerkleiders regels gegeven (over (homo)-seksualiteit, oecumenisch studentenwerk en eucharistie) die niet bruikbaar zijn in de praktijk; sterker nog: die het alleen nog maar lastiger maken in de praktijk jezelf als gelovige geloofwaardig te maken. Als mensen in de kerk zich niet herkennen in de stem van de kerkleiders en in hun regels, hoe kunnen zij dan ooit mensen buiten de kerk overtuigen van een positief beeld van de kerk? Het is al lastig genoeg om uit te leggen wat wij in de kerk doen.

Mijn uitdaging aan de bisschop was dan ook: 'Are you as a churchleader prepared to withdraw the guidelines that do not work in daily life?'

Dat was hij.

Dan maar door met de logische vervolgvraag: 'How do we make other churchleaders do the same?'

Het ging nog een tijdje door. Skleba sprak over de Bijbel als essentieel begrip van de theologie. Ik suggereerde dat het dagelijks leven een even goed startpunt kon zijn. Mijns inziens is het essentieel dat de kerk aangeeft dat zij niet de plaats is van de antwoorden, maar de open plek waar de vragen gesteld mogen worden. Skleba nodigt daar ook zelf mensen toe uit. Enzovoort.

Mooi moment. De bisschop zei: 'You know, you speak about churchleaders

as a stereotype, but when I look in the mirror, I see just a normal person.'
Prima. Ik heb aangegeven dat ik dat wel graag meer zou willen zien en horen wie de persoon is achter de kerkleider.

Naderhand vroeg de bisschop: 'Did it surprise you what I said? Ik kende hem niet van tevoren, dus ik hoefde geen beeld van hem bij te stellen, maar ik kon hem wel meegeven dat zijn verhaal uit de mond van andere kerkleiders mij zeer zou hebben verbaasd.'

De betekenis van Porto Alegre is op heel verschillende niveaus in te vullen. Op wereldniveau en ook voor de lidkerken zijn de beleidsbepalingen, de inspirerende ontmoetingen en dergelijke van groot of minder groot belang. Een en ander hangt samen met de wijze waarop ze in de komende jaren tot veranderingen en nieuwe initiatieven zullen leiden.

Weer thuis, 2 maart 2006

De hele discussie over de rol van jongeren houdt mij toch wel erg bezig, merk ik. In Porto Alegre heb ik daar dingen over gezegd ('Jongeren hebben een specifieke inbreng; deze kunnen we in de kerk, ook in het beleid maken, niet missen') waarvan ik mij nu afvraag hoe die in Nederland van toepassing zijn en aanleiding kunnen zijn tot verandering.

Want ja, dat is natuurlijk de grote vraag bij terugkomst, al voor vertrek trouwens: Wat gaan we er nu mee doen? Wat brengt deze assemblee teweeg? Tijdens de voor-assemblee voor jeugd werd heel duidelijk gezegd: het zwaartepunt (van de oecumene) ligt niet hier op de assemblee, maar op lokaal niveau. Dat is altijd het begin- en eindpunt van deelname aan een assemblee. Een assemblee heeft geen zin als er vervolgens niets mee wordt gedaan in de kerken. De assemblee, meer algemeen de Wereldraad van Kerken, dient juist de plaatselijke kerk. Het is dus de vraag hoe we vanuit onze plaatselijke gemeente van de Wereldraad gebruik kunnen maken.

Voor mijzelf zie ik de betekenis vooral voor mij persoonlijk, en in mindere mate voor mijn werk of eigen kerk. Een oecumenische ervaring draag ik vooral mee in mijn blik en in mijn achterhoofd. De berichten in de krant gaan opeens over landen en volken waaruit ik mensen heb ontmoet. Bij bepaalde bijbelverhalen herinner ik mij meteen de uitleg van iemand uit mijn bijbelgroep. Termen als 'vrijheid van meningsuiting', 'het Westen', 'kolonialisme', 'geweld' en 'gelijkheid' kregen een heel andere betekenis en waarde.

Er zijn veel ervaringen, oproepen en initiatieven uit Porto Alegre en andere oecumenische ontmoetingen die erom vragen doorverteld te worden, uitgevoerd en nagevolgd. Geweld moet op onze agenda staan, het AGAPE-document, HIV/AIDS en de dialoog tussen christenen onderling en tussen de verschillende religies. Binnen de kerken is er

nog zo veel diversiteit die onbekend is, eenheid die ongrijpbaar lijkt, traditie die gedeeld kan worden, vragen die boven tafel moeten komen, macht die moet worden ingezien en verminderd. Al deze thema's zijn van belang. En daar wordt gelukkig ook aan gewerkt.

4 maart 2006

Waar dient het allemaal toe? Dat is een vraag die de meeste (kritische) assemblee-gangers zich ter plaatse en nu weer thuisgekomen stellen. Het is een vraag die me ook regelmatig overviel en overvalt binnen mijn eigen kerk in Nederland. Want er is zo veel gedoe. Zo veel bijzaak.

Maar ja, het te verwachten antwoord, het is de kern, daar gaan we voor! Hier kan ik een uitgebreid, welgemeend en vroom verhaal bij vertellen. Dat doe ik nu niet, ik wil het juist over de andere kant van de zaak hebben. Namelijk over de jammerlijke vooronderstelling die ik te vaak bij mensen tegenkom, dat je, als je betrokken bent bij de kerk (of bij de Wereldraad), continu in een kritiekloze, passieve, jubelende toestand verkeert.

De vooronderstelling dat de kritische vragen alleen (of beter) buiten de kerk worden gesteld. Hoe vaak ik wel niet te horen heb gekregen: 'Heb je daar weleens over nagedacht?'

Voor mij is de meest wezenlijke vraag niet 'Waar dient het toe?', maar 'Ga ik ervoor en stap ik erin, of heb ik er geen zin (meer) in en stap ik eruit?'

De overtuiging dat het ergens toe dient, maakt dat ik erin ben gestapt en niet uitstap. Maar dezelfde overtuiging maakt ook dat ik mij binnen de kerk en de oecumene niet kritiekloos, passief en jubelend opstel.

Wat hebben we aan de Wereldraad als hij alleen maar documenten en statements produceert? Wel wat, denk ik, maar veel te weinig.

Maar misschien is het wel leuk om de vraag eens om te draaien. Wat hebben we nodig van de Wereldraad van Kerken?

Als hij niet bestond, wat zou dan een reden kunnen zijn om hem op te richten?

Toch zijn het voor mij juist de persoonlijke ontmoetingen geweest, die maken dat die thema's voor mij zijn gaan leven. Daarom hoop ik van harte dat het ondergaan van deze oecumenische ervaring in de toekomst voor nog veel meer (jonge) mensen mogelijk zal worden gemaakt!

☞ Drs. **Jantine Heuvelink** (1977) is studentenpastor bij het Haags Studentepastoraat. In Porto Alegre was zij jeugdgedelegeerde namens de Protestantse Kerk in Nederland.

De uitbreiding van de Europese Unie naar het oosten: een uitdaging voor de kerken

Anne-Marie Kool

De kerkelijke situatie in Midden- en Oost-Europa is niet eenduidig. Er is geen sjabloon. De situatie in orthodoxe landen als Rusland is wezenlijk anders dan bijvoorbeeld in het rooms-katholieke Polen of het islamitische Albanië. Een grondige vergelijkende studie van de verschillende landen in Midden- en Oost-Europa is moeilijk te realiseren, ook al vanwege de vele talen. Maar ook een taalgenie zou hierbij problemen hebben, vanwege een tekort aan adequaat onderzoek. Bovendien bestaan er in deze post-communistische tijd nog steeds heel wat 'schaduwen uit het verleden', waardoor het communisme nog op velerlei wijze voortleeft. Het doel van deze uiteenzetting is de complexe situatie van verleden en heden in Midden- en Oost-Europa beter te begrijpen. Hoe beter we elkaar kennen, des te beter kunnen we elkaar aanmoedigen en helpen onze missionaire gemeenten gestalte te geven.

Schaduwen uit het verleden

De veranderingen die in Midden- en Oost-Europa sinds 1989 hebben plaatsgevonden, vereisen een duidelijke, hernieuwde afstemming in politieke, economische en antropologische zin. Men wordt geconfronteerd met een nieuw soort denken en een nieuw leven. Een belangrijke nalatenschap van het communistische verleden blijft echter als een schaduw hangen: een 'schaduw uit het verleden'. Het omgaan met het verleden moet eigenlijk nog beginnen! Besef en belijdenis van zonden zijn zaken die nog niet aan de orde zijn geweest.

Marsh Moyle, de uitgever van uitstekende onderzoeksdocumenten over de gevolgen van het communisme voor het leven van kerk en samenleving, vertelt dat hij vrienden de vraag stelde wat voor hen de belangrijkste effecten waren van het communisme op het kerkelijke en sociale leven. Hoewel het een veelsoortige groep mensen was, waren ze het over één ding eens: de belangrijkste schaduw die het communistische verleden op het heden werpt, is het gebrek aan persoonlijke verantwoordelijkheid. 'Wie is er verantwoordelijk voor mijn

welbevinden? Wie is er verantwoordelijk voor de opvoeding van mijn kinderen? Wie is er verantwoordelijk voor de omgeving waar ik woon? De staat en haar instituties. Ik kan niets doen. Ik ben een onbeduidend radertje in een grote machine. En politiek, opleiding en economie en dergelijke zijn in ieder geval niet *my business*.'

Waar velen niet geleerd hebben verantwoordelijkheid te dragen, is er sprake van een interessante 'andere kant van de medaille'. Veel predikanten hebben een soort *over-responsibility* voor de leden van de kerkgemeenschap. Veel predikanten zien zich als een 'eieren leggend wollen melkvarken'. Ze voelen zich verantwoordelijk voor andermans persoonlijke beslissingen, verhoudingen, kwaliteit van familielevens enzovoort. Ze hebben zich een soort christelijke goeroerol aangemeten. Men kan geen belangrijke levensbeslissingen nemen zonder de dominee.

Een andere schaduw uit het verleden is het gebrek aan eenheid tussen de kerken. Een effectieve strategie van de communistische regeringen was het opzettelijk zaaien van wantrouwen en tweedracht tussen de verschillende christelijke stromingen en het verspreiden van geruchten in christelijke gemeenschappen om de angst aan te wakkeren. Je wist nooit wie bereid was de regering op de hoogte te houden van jouw activiteiten. Het gevolg is dat het christendom in Midden- en Oost-Europa lijdt aan grote verdeeldheid. Er is nog een lange weg te gaan naar het herstel van de verhoudingen om het verzoeningsproces op gang te krijgen. Belangrijke stappen zijn door de Kroatische theoloog Miroslav Volf gezet, toen hij de categorieën *exclusion* en *embrace* invoerde om het probleem van het anders-zijn aan te pakken en de kerken het theologische werktuig aan te leveren om met dit proces te beginnen. Nog steeds bespeurt men de diepe angst van de mensen tegenover elkaar; het onderlinge vertrouwen ontbreekt. Ze zijn om deze reden naar binnen gericht en hebben weinig of geen contact met burens. In het missiewerk is daarom het werk op het gebied van persoonlijke relaties en betrokkenheid zeer belangrijk.

Het project *Mission in Unity* van de Wereldraad van Gereformeerde Kerken doet pogingen om in Oekraïne en Wit-Rusland de soms zeer kleine presbyteriaanse en gereformeerde groepen en ook de lutherse gelovigen nader tot elkaar te brengen. Er is op het gebied van theologische scholen sinds tien jaar een omvangrijk netwerk opgebouwd, dat op dit moment in heel Eurazië zestig tot zeventig scholen omvat. Daar kan men aan toevoegen dat er alleen al in Kiev tien protestantse theologische scholen zijn. Van een ervan weet ik dat de studiebeurs hoger is dan het salaris van een dominee of predikant.

Een derde schaduw uit het verleden is de tweespalt tussen de privé-sfeer en het openbare leven. Tijdens de communistische periode oefenden regeringen harde druk uit om het geloven en de religie binnenshuis te houden. Een gettomentaliteit was het gevolg. Het was de kerk niet toegestaan te spreken over de actuele situatie. De kerk werd als ouderwets voorgesteld, slechts iets voor 'oude vrouwen met een hoofddoek'. Deze tweespalt werd versterkt door het negentiende-eeuwse piëtisme, een vorm van spiritualiteit die zich uitte in een persoonlijke, existentiële en emotionele verhouding tot God. Het piëtisme heeft tot op de dag van vandaag een sterke invloed in Midden- en Oost-Europa. Het gevolg is dat de meerderheid van de christenen in twee van elkaar gescheiden werelden leeft.

Tegelijkertijd ziet men dat deze theologie steeds meer bekritiseerd wordt door de jongere generatie. Er wordt een sterke nadruk gelegd op de integratie van het christelijke geloof in alle levensgebieden, gegrond op een ruimere blik op God en zijn koninkrijk. Deze zienswijze versterkt de geloofwaardigheid van het christendom. De Slowaakse onderzoeker Juraj Kusnierik merkt op dat de grondige theologische reflectie op vraagstukken van kerk en samenleving soms ontbreekt: 'We hebben geen tijd om bewust hierover na te denken', maar 'we zouden een pauze moeten inlassen en deze reflectie tot prioriteit moeten maken': de herwaardering van het denken is moeilijker te realiseren en heeft meer tijd nodig dan de herwaardering van de samenleving.

Missionaire uitdagingen in het postcommunistische tijdvak

De *Wende* bracht veel nieuwe uitdagingen voor het missionaire werk van de kerk. Opeens openden zich vele deuren. Vooral in het begin van de jaren negentig legde men de nadruk op lokaal missiewerk om vooral de interne missie op orde te krijgen. In veel landen was men bezig met het terugvorderen van gebouwen van de regering. Soms is het missiewerk, zoals het opbouwen van een religieus onderwijsstelsel, aangepast aan de modellen uit het verleden, zoals in Hongarije. In Sint-Petersburg onderzoekt men in het wetenschappelijk instituut voor orthodoxe missie van dr. Vladimir Fedorov hoe men de nieuwe mogelijkheden voor religieus onderwijs in de scholen kan benutten. Velen houden zich bezig met actuele behoeften, zoals bijstandverlening aan drugs- en drankverslaafden, die in Hongarije, bijvoorbeeld meer dan tien procent van de bevolking uitmaken. Vorig jaar organiseerde de kleine Poolse gereformeerde kerk een conferentie met als thema hoe het 'getto' te ontstijgen en getuigenis van Jezus Christus af te leggen in de Poolse maatschappij. Roemeense en Bulgaarse protestanten hebben een missieschool opgebouwd om studenten op te leiden voor christelijk missiewerk onder moslims. Lang-

zamerhand worden ook stappen gezet om de externe missie (weer) op poten te zetten. In Hongarije zijn de toenmalige Hongaarse takken van de Leipziger en Liebenzeller missie heropgericht. Een Hongaars echtpaar heeft drie jaar missiewerk verricht in India. Poolse baptisten zonden de eerste missionarissen naar Kazachstan; zij werden gedurende de lange treinreizen opgeleid. Sinds 1998 ondernemen Oekraïense baptisten in de winter missie-expedities naar Noord-Siberië, in oude Russische legervrachtwagens.

Ik wil me in dit stuk beperken tot enkele belangrijke missionaire uitdagingen. Een van die uitdagingen is de manier waarop de identiteit van de kerk verrijkt zou kunnen worden met de 'verborgen' leden, die zich officieel beschouwen als gereformeerd of luthers, maar geen formele contacten onderhouden met de kerk. Een andere uitdaging is de vraag hoe de missionaire hulp voor minderheden vorm moet worden gegeven, vooral voor de Roma-bevolking, de Europese *outcasts*.

De volkstelling van februari 2000 in Hongarije heeft een interessant fenomeen aan het licht gebracht. Traditioneel gezien was de religieuze demografie als volgt: 21 procent gereformeerd, 68 procent rooms-katholiek en 4 procent luthers. De uitslag van de volkstelling in 2000 was: 16 procent gereformeerd, 59 procent rooms-katholiek en 3 procent luthers. Algemeen geaccepteerde statistieken wijzen erop, dat 12 tot 13 procent van de bevolking min of meer regelmatig een kerkdienst bezoekt. Daarnaast is er nog een groep die alleen op kerkelijke feestdagen in de kerk komt. Istvan Szabo, de nieuwe gereformeerde bisschop in Boedapest, zei in zijn nieuwe program dat de kerk als het ware van de één miljoen mensen die zich als gereformeerd beschouwen, een uitnodiging heeft gekregen.

De godsdienstsocioloog Miklos Tomka benadrukt dat er in algemene zin een groei van een anti-institutionele houding te zien is. Ook het prestige van de kerk is afgenomen, maar nog steeds is het vertrouwen in de kerken hoog in vergelijking met andere instituties. De kerksocioloog Sandor Fazakas spreekt niet alleen van een 'emigratie' van leden naar de rand van de kerk of in kerkloosheid, maar ook van een 'erosie vanuit het centrum'. Voor hem betekent dat dat de kerk voor velen slechts een instituut is waar alleen maar verlangd wordt te gaan zitten en te luisteren naar grote denkbeelden. Een dergelijke gemeente wordt niet zozeer gekenschetst door een beleving van liefde en gemeenschappelijkheid, maar veeleer door een gelijkenis met een schoolklas. De missionaire uitdaging is samen te vatten als de manier waarop we momenteel het christelijke geloof kunnen laten zien aan postmoderne, gesecculariseerde Midden- en Oost-Europeanen. Verder onderzoek is noodzakelijk om inzicht te krijgen in de vraag in

hoeverre deze resultaten ook geldig zijn voor andere historische kerken van Midden- en Oost-Europa. Volgens mij is de vraag of er sprake is van passieve dan wel actieve kerkleden, een groeiende algemene uitdaging voor veel protestantse kerken in Europa, misschien iets minder urgent voor de rooms-katholieke kerk, en nog minder voor de orthodoxe kerken. Maar ook daar is de vraag of het christelijke geloof van invloed is op een veranderende levenswijze, of dat het alleen een formele plicht is.

Sinds de *Wende* heeft een massieve 'invasie' plaatsgevonden van Angelsaksische missionarissen, die soms zonder achtergrondkennis van taal en cultuur naar Oost-Europa kwamen, in de overtuiging dat ze 'Jezus moeten brengen'. Maar sinds vele eeuwen hebben miljoenen mensen in Midden- en Oost-Europa Jezus aanbeden. Miroslav Volf herinnert ons eraan dat het eerder nodig is 'het aangezicht van Jezus te wassen ... vervuild niet alleen door communistische propaganda, maar ook door de vele compromissen van onze kerken'.

Davor Peterlin ziet dat veel westerse christenen de foutieve veronderstelling zijn toegedaan dat in de periode van het communisme in de voormalige Oost-Europese landen het christelijke getuigenis geheel opgehouden was en dat men denkt dat het niet alleen nodig is gemeenten op te zetten, maar een werkelijke schepping van een christelijke cultuur *ex nihilo*. Peterlin constateert dat eerder het tegendeel waar is: 'De genoemde landen zijn vandaag aan de dag minstens zo christelijk als de meeste westerse landen, als ze al niet christelijker zijn.'

Een tweede missionaire uitdaging zijn de etnische minderheden in Midden- en Oost-Europa. Van de meer dan vierhonderd miljoen inwoners behoort circa een vijfde tot een minderheidsgroep binnen het eigen land. Er zijn honderd minderheidsgroepen met meer dan honderdduizend mensen, of minstens één procent van de bevolking, in meer dan 31 gevallen meer dan een miljoen mensen of vijf procent van de bevolking. De Wereldraad van Kerken noemt het 'een kleine, maar opvallende minderheid'. Alleen al in Hongarije schat men de Roma-bevolking op zeshonderdduizend; dat betekent zes procent van de bevolking. Officiële statistieken laten beduidend lagere cijfers zien.

Sinds 1985 heeft de gereformeerde kerk in Hongarije een officiële bijstandsdienst voor de Roma-bevolking. Antal Hadházy, lange tijd hoofd van deze dienst, ziet het als een belangrijk doel 'de perspectieven voor de meerderheid van de samenleving te veranderen', om het samenleven met de Roma-bevolking harmonieuzer te maken. Zijn ervaring is dat maatschappelijke vooroordelen het moeilijkste deel van zijn dienst uitmaken.

Ferenc Szücs is een van de weinigen die benadrukken dat de missionaire roeping van de kerk zich moet richten op de Roma. Hij is van mening dat deze uitdaging behoefte heeft aan reflectie op verschillende terreinen, het opzetten van nieuwe missieafdelingen en het werkstelligen van veranderingen vanuit het interculturele oogpunt, omdat 'de Hongaars gereformeerde traditie het minst een aanknopingspunt heeft met de cultuur en mentaliteit van de Roma-bevolking'. Dit proces zou in het beste geval 'de in slaap gesukkelde volkskerk wakker schudden'. Hij voegt eraan toe dat dat waarschijnlijk de grootste missionaire uitdaging van de eenentwintigste eeuw is, op een terrein dat zonder participatie van de kerk 'tikt als een sociale bom boven ons hoofd met moeilijk in te schatten consequenties'. Het biedt een mooie mogelijkheid om 'de integrerende kracht van het evangelie' te testen in hoeverre 'het invloed kan uitoefenen op het even moeilijke integratieproces in de eenentwintigste eeuw'.

De Kroatische theoloog Peter Kuzmic waarschuwt voor de verleiding die nationale kerken – vooral de orthodoxe in een aantal Sovjetrepublieken, Roemenië, Bulgarije, Servië en de rooms-katholieke in Polen, Hongarije en Kroatië – zullen voelen om hun monopolistische positie op het religieuze leven terug te winnen. De kerken hebben de rechtmatige erkenning gekregen dat zij uit historisch oogpunt een bevolkingsgroep hebben behoed, en ook voor hun rol in de oppositie tijdens de communistische periode hebben ze erkenning gekregen. Aan de andere kant worden de democratische processen in veel Midden- en Oost-Europese landen bedreigd door een verschuiving 'van totalitarisme naar een stammenconflict'. Kuzmic beweert dat in deze landen het behoren tot een nationale kerk minder een kwestie is van theologische overtuiging en loyaliteit tegenover Christus, maar meer een kwestie van patriotisme en *bona fide* staatsburgerschap. Naar mijn mening is het vooral in dit opzicht belangrijk internationale en interkerkelijke contacten tussen de Midden- en Oost-Europese landen te onderhouden. Later meer daarover.

Een vierde missionaire uitdaging voor de kerken in Midden- en Oost-Europa is de heroverweging van missionaire en diaconale structuren van de kerk. In Hongarije is men zojuist begonnen met de reflectie op deze structurele vraagstukken. Ferenc Szücs spreekt in dit opzicht over een taboethema: 'Mogen we van een kerkmodel dat op de bijbelse en reformatorische gemeenschap gebouwd is, dromen en spreken?' Volgens hem kan een structurele verandering nooit een doel op zichzelf zijn; ze kan alleen een rol spelen als het gaat om het bepalen van een missiestrategie voor gemeente- en kerkopbouw. De 'ontnuchterende ervaring' van de periode na de *Wende* heeft laten zien

dat de kerken hetzelfde zijn gebleven als vóór de val van de Muur, en dat de rol ervan in de samenleving klein is gebleven.

Volgens Kuzmic is het een van de centrale en zeer dringende opgaven voor Oost- en West-Europa een missionaire kerkleer nieuw op te kunnen bouwen, om weer te ontdekken wat Lesslie Newbigin het 'missionaire karakter van de geloofsgemeenschap' heeft genoemd. Hij benadrukt dat 'de kerk een plek zou moeten zijn waar haar leden opleiding, ondersteuning en voeding krijgen om hun deel van de priesterlijke dienst te kunnen uitoefenen. De preek en het onderwijs in de gemeente zouden zo moeten zijn, dat het voor de leden mogelijk is hun wereldse problemen vanuit het perspectief van het christelijke geloof te overdenken.' Er bestaat een groeiende interesse voor het overdenken van vragen omtrent evangelie en cultuur binnen het kader van een nieuwe missionaire kerkleer die naar het voorbeeld van *The Gospel and our Culture Network* van Darrell Guder en anderen in de Verenigde Staten gevormd is.

Met betrekking tot de diaconale structuren van de kerken is te zien dat de verantwoordelijkheid vaak op institutioneel niveau ligt, en minder op lokaal niveau, bij de kerkgemeente. De kerk heeft bejaardentehuizen, huizen voor gehandicapten en dergelijke in eigendom. Soms worden deze instituten gezien als een oplossing voor een plaatselijk probleem. Vaak zijn ze nog een erfenis uit het verleden en indirect een obstakel om het evangelie geloofwaardig in woord en daad naar voren te brengen.

Oriëntatie op mogelijke respons: binnen en buiten de regio

Sinds de *Wende* heeft de Hongaarse maatschappij hoge verwachtingen van de kerk. Dat was ook het geval in veel andere landen in Midden- en Oost-Europa. De communisten hield men soms verantwoordelijk voor alle fouten. Men verwachtte dat de kerk het medicijn had tegen alle sociale ziekten van het land. Velen gingen ervan uit dat de christelijke scholen en opleidingen meteen een gedisciplineerde, vlijtige en eerlijkere bevolking konden vormen. Het was zeker een uitdaging voor de kerken, een *kairos*, maar de kerk was niet bij machte adequaat te reageren. Ze was niet goed voorbereid. In de kerk ontbrak het aan goed opgeleide mensen om de mogelijkheden optimaal te gebruiken.

De rooms-katholieke godsdienstsocioloog Miklos Tomka spreekt in *Ontwaking 1998*, zijn studie van de religieuze situatie in Midden- en Oost-Europa, over de nieuwe tijd die met het einde van het communisme voor de christelijke kerken is aangebroken. Op welke manier deze tijd echter gestalte krijgt, daarin verschillen de meningen van de afzonderlijke landen en de desbetreffende kerken. Ook de mogelijke wegen die de kerken willen inslaan, zijn verschillend.

Afgezien van een eerste mogelijkheid, die van een terugkeer naar, en herstel van de situatie van vóór de communistische periode – een soort nostalgie – bestaat er de mogelijkheid gebruik te maken van de ervaringen van die westerse kerken, die al weten wat het betekent in liberaal pluralistische landen te leven. Hij benadrukt dat men misschien vooral van de fouten van deze kerken zou moeten leren, omdat de positie van de grote christelijke kerken juist in West-Europa niet al te rooskleurig is. Peter L. Berger noemt West-Europa 'het kerkelijke rampgebied'. De derde, interessante optie is dat verantwoordelijken van de kerk de 'lessen' uit de communistische tijd gebruiken om niet alleen voor de eigen kerken, maar ook voor de complete christenheid een oplossing te vinden. Het rooms-katholieke onderzoeksproject *Ontwaking 1998. God na het communisme* loopt in tien postcommunistische landen. De onderzoekers vroegen zich meermaals af of 'de kerken in Midden- en Oost-Europa de oude structuren niet te snel opnieuw hebben opgebouwd, in plaats van te zoeken naar radicaal nieuwe verhoudingen'. Tomka benadrukt dat het na een decennialange gettosituatie belangrijk is dat deze kerken zich niet alleen op het Westen oriënteren, maar ook onder elkaar in Midden- en Oost-Europa en binnen de eigen landen de contacten verdiepen. Naar mijn ervaring hebben veel kerken in Midden- en Oost-Europa de laatste decennia de eerste twee opties uitgetoetst. Sinds twee of drie jaar is men bezig met de derde en moeilijkste optie.

Als een poging om het partnerschap onder tweehonderd evangelische missieorganisaties die in postcommunistische landen missionair actief zijn, aan te moedigen, organiseerde het Comité voor Wereldevangelisatie in Lausanne in 1991 een conferentie met als thema 'Evangelisatie in de postmarxistische context'. Er werd een strategie met zes grondbeginselen voor missieorganisaties uitgewerkt om te voorkomen dat men onafhankelijk van elkaar te werk zou gaan. De focus van de strategie was kerk en missiewerk in staat te stellen de bevolking van het eigen land te evangeliseren. Helaas zijn deze grondbeginselen alleen in het Duitse taalgebied gepubliceerd. Als deze richtlijnen meer door Angelsaksische groepen in de praktijk zouden zijn gebracht, was het misschien makkelijker geweest partnerschap en samenwerking tussen historische kerken en deze organisaties te bevorderen.

In 1992 riep de lutherse missiewetenschapper James Scherer de westerse kerken op veel betekenisvollere missiehulp aan te bieden, omdat naar zijn mening de protestantse kerken het minst waren voorbereid op de nieuwe situatie. Hier ben ik het helemaal mee eens. Maar na de val van de Muur werd veel diaconale hulp geboden door vooral Zwitserse, Duitse en Nederlandse kerken. Gelet op de moeilijke economische situatie was dat ook heel belangrijk. Wat missiewerk en

evangelisatie betreft, is het altijd belangrijk de kerken in het Oosten in staat te stellen het eigen werk in woord en daad te kunnen doen. Ik denk bijvoorbeeld aan een initiatief van protestantse kerken in Midden-Europa om hulp te bieden bij het missiewerk onder de Roma. Veel westerse protestantse kerken onderhouden oecumenische contacten in Midden- en Oost-Europa van voor de *Wende*. Enkele kerken reageerden op de nieuwe situatie echter met een isolerende en defensieve houding, soms zelfs met een rechtstreeks antioecumenische houding. De protestantse kerken is er veel aan gelegen in officiële partnerverbanden te werken. Daar ben ik het eveneens volledig mee eens. Misschien wordt niet altijd door iedereen begrepen hoe groot de kloof was en is tussen de officiële kerkleiding en het geestelijke leven aan de basis, zoals in kerkelijke gemeenschappen, waar missiewerk het allerbelangrijkste is. Op dit niveau zien we soms een geestelijk re-veil.

De rooms-katholieke kerk was relatief beter voorbereid. Paus Johannes Paulus II riep in 1991 een synode bijeen om een strategie voor Europa op te stellen. De verklaring van het Vaticaan *Ut testes simus Christi qui nos liberavit* (dat we getuigen van Christus mogen zijn, die ons bevrijd heeft) sprak van de diepere oorzaken van de val van het communisme. De 'grote antropologische fout' van het marxisme was dat mensen gereduceerd werden tot hun materiële en economische dimensies. De schadelijke effecten van deze foutieve en beperkte visie is in de harten van de mensen gebleven, zelfs na de omwenteling. Het gedrag en de manier van denken zijn soms niet veranderd. Ze leven nog steeds alleen voor 'het bevredigen van directe wensen en het verkrijgen van economische zekerheid'. De verklaring biedt grondbeginselen en voorstellen om een nieuw Europa op te bouwen.

Perspectieven: de respons

De Kroatische theoloog Miroslav Volv komt op grond van zijn ervaringen in Midden-Europa tot de slotsom dat er een 'storende afwezigheid bestaat van pogingen om centraal theologische overtuigingen over verzoening te verbinden met de sociale verantwoordelijkheid van de kerk'. Hij brengt dit in verband met het feit dat sociale vraagstukken losgemaakt zijn van de verzoeningsboodschap. Deze piëtistische reductie leidt tot een situatie waarin 'verzoening een theologische en persoonlijke betekenis heeft, maar geen verdere sociale'. Met andere woorden: de leer van de verzoening is gereduceerd tot een 'verzoening van de ziel met God'. Mensen worden gezien als zondaars van God; ze worden opgeroepen schuld te bekennen en ontvangen vergeving en een nieuw leven in Christus.

Volv stelt vast dat de 'noodlottige stap' komt wanneer deze centrale

leer verbonden wordt met 'een bijna exclusieve benadrukking van de persoonlijke moraal, gezien als een ethische consequentie van de verzoening van een persoon met God, en met een grondige apolitieke houding, gebaseerd op de overtuiging dat kerk en staat verschillende autoriteitsdomeinen zijn'. De genoemde 'noodlottige stap' heeft betrekking op het scheiden van privaat en publiek leven, waarin de verzoening in Christus alleen behoort tot de wereld die privaat is, en niet tot het publieke gebied.

Volgens Volv leidt deze situatie ertoe dat de kerken geen middelen hebben in de omgang met conflicten. Ze vinden het moeilijk te helpen en verzoening te bevorderen. Het is duidelijk dat er behoefte aan is de sociale betekenis van verzoening te onderzoeken. Vooral vanuit zijn ervaring met het conflict op de Balkan en de opzettelijke strategie van 'verdeel en heers' tijdens de communistische tijd benadrukt Volv dat de toekomst van de gehele wereld ervan afhangt hoe wij met etnische, religieuze en geslachtelijke verschillen omgaan.

Binnen de kerk bestaan veel verborgen conflicten. Er zijn diepe kloven tussen de tradities. Spanningen zijn vooral groot tussen kerkleiding en de basis. Vele zijn geworteld in het verleden. Vanwege het onverwerkte verleden is het belangrijk de van Christus verkregen en ervaren verzoening te vertalen in een sociale verzoening onder elkaar. De etnische spanningen tussen bijvoorbeeld de Hongaren en de Roma-minderheid, de Slowaken en Hongaren, de Serven en Albaniërs en anderen kunnen alleen overwonnen worden als de kerk onderwijst, predikt en in de praktijk brengt dat in Christus een nieuwe samenleving is en wordt geschapen. Het is een verzoende en verzoenende samenleving, die het diepe wantrouwen overwinnen kan. Men kan bijvoorbeeld veel leren van het verzoeningsproces in Zuid-Afrika. De gemeenten zouden onderwezen moeten worden in het interculturele karakter van de heilige Schrift. Voor veel van mijn studenten is het een ontdekking de Bijbel vanuit een missionair zicht aandachtig te lezen. Bijvoorbeeld de manier waarop de nieuwtestamentische kerk stapsgewijs in de Griekse cultuur gegroeid is.

Met betrekking tot een nieuw oecumenisch paradigma voor missiewerk spreekt de Zuid-Afrikaanse missiedeskundige David J. Bosch over het dringende belang van het opstellen van een lekentheologie. Hij benadrukt dat leken niet opgeleid zouden moeten worden tot 'mini-pastoor', maar hun diensten zouden moeten worden aangeboden in het dagelijkse leven van de christelijke gemeenschap in 'winkels, dorpen, boerderijen, steden, schoolklassen, huizen, advocatenkantoren, in psychische hulpverlening, politiek, staatskunst en vrije tijd'. In de laatste jaren groeit langzaam het inzicht dat de sterk op pastoor en dominee georiënteerde gemeenten zouden moeten ver-

anderen en meer aandacht zouden moeten schenken aan het algemene priesterschap van alle gelovigen. Bij deze moeizame arbeid zijn vooral de vrouwen zeer actief. Zo heeft de Hongaarse gereformeerde vrouwenbond in 2002 een opleidingsprogramma opgezet voor missionair bijbellezen in kleine groepen.

Jonge dominees en pastores ontmoeten elkaar om van elkaar te leren, hoe bijvoorbeeld zich voor te bereiden op werk in grootstedelijke gebieden. Heel belangrijk zijn de vragen over de wijze waarop kerkleden grotere verantwoordelijkheid kunnen dragen voor elkaar, en hoe ze een getuigenis zouden kunnen zijn op de 'marktplaats', hoe ze in het dagelijkse leven leren Christus te weerspiegelen in een geloofwaardige levensstijl, hoe het evangelie zich verhoudt tot vraagstukken op het gebied van onderwijs, tijdsplanning, gezondheid, angst, conflictbeheersing en dergelijke. Deze initiatieven vinden soms nog tamelijk onafhankelijk van elkaar plaats. De missiestructuren van de kerk zijn nog niet zo ontwikkeld dat zij dit werk kunnen ondersteunen en uitwisseling van ervaringen kunnen bevorderen.

Het geestelijk leven van de kerken in Midden- en Oost-Europa wordt in grote lijnen door twee soorten spiritualiteit gekenmerkt: een spiritualiteit die gericht is op het hiernamaals en een spiritualiteit die gericht is op het nu. De eerste spiritualiteit is een 'wereldvreemde' spiritualiteit, naar binnen gericht. De tweede kan men misschien kenmerken als wereldlijk, praktiserend in het dagelijkse leven: 'Ik ben religieus op mijn eigen manier'. David J. Bosch benadrukt het belang van het beoefenen van een *spirituality of the road*, een spiritualiteit die verbonden is met het dagelijks leven, maar ook een naar binnen gerichte betrokkenheid tot Christus laat zien. We kunnen niet doorgeven wat we niet hebben ontvangen. De aantonnende wijs gaat voor de gebiedende wijs. Rust en gebed gaan voor activiteit. De sabbat is de eerste dag van de week.

Na de val van de Muur zijn veel deuren opengegaan. Een nieuwe kakofonie van informatie karakteriseerde ook de cultuur, de samenleving, de families van de Midden- en Oost-Europese landen. Het is voor de kerk een grote uitdaging zich in het midden van de hectische tijd van na de *Wende*, met de vele verschillende mogelijkheden en de daarmee soms gepaard gaande onrustige levensstijl, in te stellen op Gods tijdsopvatting en regelmatig sabbatsmomenten in te bouwen in het dagelijks leven om zich dagelijks en wekelijks op de heilige Drievuldigheid te oriënteren. Sabbatsmomenten behoren tot het centrum van onze spiritualiteit. Na de *Wende* is de *chronos* krachtig in ons leven gedrongen met zijn eigen terminologie: deadline, effectiviteit, rentabiliteit enzovoorts, en hij strijdt met *kairos*, de door God gegeven tijd.

Een 'spiritualiteit van de weg', een verantwoordelijkheid voor de afzonderlijke leden van de kerk en voor de kerkgemeenschap als geheel zou een missionair leven op de 'marktplaats' moeten ondersteunen. Deze spiritualiteit helpt ons het centrum van ons leven dagelijks te hernieuwen en te verzorgen door Gods woord en zijn Geest en te begrijpen dat wij voor God heel belangrijk zijn, dat wij een eigen verantwoordelijkheid opgelegd hebben gekregen 'de aarde te bewonen' en in ons professionele leven een helder christen te zijn. Onze waarde is niet een afgeleide van ons werk – een heel belangrijk kenmerk van de communistische tijd – maar van onze schepping door God.

Juist dit persoonlijke 'wandelen' met Christus, deze 'spiritualiteit van de weg' omvat alle gebieden van ons familie- en beroepsleven, en staat tegelijkertijd in het hiernamaals en in het hier en nu. Het is een spiritualiteit met een individueel en een gemeenschappelijk perspectief.

Een kerk waarvan het centrum voortdurend door de heilige Geest vernieuwd wordt, is een ondersteunende en zorgende gemeenschap voor hen die op de 'marktplaats' dienen. De preek verbindt het woord van God met de vraagstukken die de gemeenteleden in het dagelijks leven tegenkomen, iets wat niet was toegestaan tijdens het communisme. In aanbidding verkrijgen ze de perspectieven die God biedt in hun levensstrijd.

Samenwerking in creatieve partnerschappen

De kerken van Midden- en Oost-Europa houden zich in meer of mindere mate bezig met missionaire uitdagingen in alle vier de genoemde werkvelden in een ander land en een andere cultuur, maar ook wordt voorzichtig een begin gemaakt met de uitdaging de minderheden in eigen land serieus te nemen. De situatie van minderheden buiten de eigen grenzen is een bijkomend, complex vraagstuk, waarvoor men nog naar antwoorden zoekt; bijvoorbeeld met betrekking tot de Hongaarse gereformeerden in Kroatië. Een moeilijke uitdaging is ook die in het eigen land en 'identieke' cultuur. Bij alle vier de werkerterreinen is het belangrijk de lessen van het vroegere naar buiten gerichte missiewerk serieus te nemen, omdat het wezen van de missie de communicatie van het evangelie is, die culturele, religieuze, sociale en taalkundige grenzen overstijgt.

In de laatste decennia zijn door de schaduwen uit het verleden, door splitsingen binnen de kerken en tussen de kerken, de missionaire uitdagingen bemoeilijkt. Vaak zijn de officiële oecumenische verbanden voor partnerschap op nationaal niveau niet in staat de diepe kloven te overwinnen. Niet-kerkelijke mensen zien vaak de onenigheid en strijd binnen de kerk en krijgen niet meer het voorbeeld geboden van de kerkelijke naastenliefde. Verwerking van het verleden is een zeer lang

proces. Vandaar dat ik het zeer belangrijk vind dat in het theologisch onderwijs en in de praktische opleiding kerkleden het oecumenische perspectief serieus nemen.

Mijn ervaring is dat het zeer belangrijk is studenten door praktijkervaring in de vorm van stage in contact te brengen met bijvoorbeeld stadsmisssiewerk, zoals bij de Roma. Tevens zijn zulke stages een grote hulp bij het wegnemen van vooroordelen. Ook is het belangrijk hen actief te laten deelnemen aan interkerkelijke en internationale, interculturele onderwijservaringen.

Om de kerken in Midden- en Oost-Europa te helpen antwoorden te vinden op de missionaire vraagstukken zijn internationale partnerschappen zeer belangrijk. Ik denk ten eerste aan verdieping van de contacten tussen Oost en West, niet alleen in materiële zin, maar ook in geestelijke zin. Zeer belangrijk vind ik het scheppen van de mogelijkheden tot uitwisseling en wederzijdse kennismaking binnen Midden- en Oost-Europa. De missionaire uitdagingen lijken in veel opzichten op elkaar.

Ten slotte wil ik ook het belang van Oost-Zuidcontacten noemen. Volgens de Schotse missiedeskundige Andrew F. Walls is het meest vitale deel van het christendom niet in het Westen te vinden, maar in het Zuiden, in niet-westerse gebieden. Theologische vervolgopleidingen, stages en dergelijke in niet-westerse kerken zouden de Midden- en Oost-Europese kerken kunnen helpen de wereldwijde christelijke familie beter te leren kennen en van elkaar te leren.

De Europese Unie breidt zich uit naar het oosten. Europa verandert snel. Midden- en Oost-Europa bevinden zich in een overgangsfase. Er zijn vele uitdagingen voor de kerken. Veel ingewikkelde vragen dringen zich op. De Hongaars lutherse theoloog Karoly Hafenscher herinnert ons eraan dat degenen die zich vandaag met Europese vraagstukken bezighouden, omgeven zijn door een wirwar aan artikelen, studies en boeken. Daarover zegt hij: 'In deze hopeloos storende veelvoud helpt Hij onze vragen te vereenvoudigen en helpt Hij ons onze tradities, onze plichten met speciale, christelijke perspectieven te waarderen, te bewaren, te behouden, door te geven en te verrijken.' Daarmee legt hij ons de enige mogelijke respons van de kerk in Midden- en Oost-Europa op de postcommunistische uitdaging in de mond. Met betrekking tot de toetreding tot de Europese Unie: 'Vooral niet isoleren, vooral niet wegtrekken in een heilige exodus, maar samen met Jezus de stad, het continent binnentrekken.'

Uit het Duits vertaald door Henning Dalhuisen

∞ Prof. dr. **Anne-Marie Kool** is directeur van het *Protestant Institute for Mission Studies* te Boedapest, Hongarije. Dit artikel is een bewerking van een referaat dat zij op 4 maart 2004 in Frenzwegen heeft gehouden.

De bisschoppelijke brief over missie in de eenentwintigste eeuw: getuigen van de hoop die in ons leeft

Karel Steenbrink

Met Pinksteren dit jaar, 4 juni 2006, verscheen een schrijven van de rooms-katholieke bisschoppen van Nederland in een fleurig jasje: kleine stukjes tekst op pagina's met veel kadertjes met praktische tips of portretten van 'nieuw-bekeerden' die ook bij een KRO-televisieprogramma figureerden. De tekst is ook op internet op diverse plaatsen beschikbaar, onder meer op de site www.bisdom-roermond.nl/kerkelijke_info.

De nieuwe missiebrief is een heel andere dan zijn voorganger uit 1974. Toen werd erkend dat Europa ook een missiegebied is, maar ging het toch vooral over de buiten-Europese gebieden, en in die beginjaren van ontwikkelingssamenwerking ook veel over onze plichten tegenover ontwikkelingslanden. Nu is de toon heel anders: bijna twee derde van de tekst, de bladzijden 1-13, gaat over binnenlandse evangelisatie. Ik moet eerlijk bekennen dat ik dit stuk met duidelijke keuzen zeer verfrissend vond, duidelijk en zelfbewust, de verlegenheid voorbij. Dit is helemaal in de trant van de viering van 2003, die als een succes werd ervaren: honderdvijftig jaar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Hier staan een hoop behartigenswaardige dingen, leuke tips, leuke persoonlijke verhalen, sterke keuzen. Er staat maar één spellingfout in: op bladzijde 7 staat Peerke Donkers in plaats van Peerke Donders, maar wie wil daar boos over worden? Heilig geworden in een melaatsenkolonie in Suriname in de negentiende eeuw.

Ik noteer wel de volgende kanttekeningen.

- Drie van de vier langere interviews komen van de Krijtberg, een conservatieve rooms-katholieke kerk in Amsterdam, met de mis nog grotendeels in het Latijn! Zit er niet erg veel nostalgie in deze strategie?
- De tips zijn meestal heel erg binnenkerkelijk gericht, zelfs binnen het kerkgebouw: over liturgie vooral. Waar blijft het missionaire van het CDA? Of is dat geen 'dynamische coalitie'? Hoe zit het met een christelijke vakbond?
- Er is in de missiologie lange tijd een strijd geweest tussen (individuele) bekering en het collectieve proces van *plantatio ecclesiae*, kerk-

planting als hoogste missionaire doelstelling. Hier lijkt het debat voorlopig gewonnen door de individuele bekeringen.

– De citaten zijn in de stijl van de Vaticaanse documenten: alleen de Bijbel en de hoogste kerkelijke top worden hier geciteerd, tenminste officieel. Want informeel komt hier veel van het marktdenken van een bepaalde sociologische stroming naar voren, tot en met uitspraken als 'blijven investeren in projecten rond apostolaat en evangelisatie'.

– Op bladzijde 5 komt toch nog even de realiteit van een volkskerk naar voren: gradaties van participatie binnen een religie worden erkend. Maar in het algemeen worden hier eerder de contouren van een sociologisch model van een sekte geschetst, met grote interne homogeniteit, dan die van een brede, wereldwijde christelijke traditie met zijn vele vormen.

– Bij de nieuwe bewegingen op bladzijde 8 staat niet Opus Dei, en ook geen Neocatechumenaat. Wel Sant'Egidio, charismatische vernieuwing. Bij de tips staat ook de katholieke variant van de alpha-cursus. Maar gewone bijbelkringen en groepen voor missie-, ontwikkelings- en vredeswerk (MOV) hadden ook gemogen, zoals ook de basisbeweging en andere! Mag Mariënburg dan niet meer, of zijn we daar te laat voor? En de derde-ordebewegingen binnen de uitstervende, maar ook veranderende kloostervormen?

Oecumene

Op bladzijde 14 staan twee korte paragrafen over de oecumene, vooral ook de Nederlandse situatie. In *Oecumene in de eenentwintigste eeuw* wordt korte metten gemaakt met streven naar contacten met protestanten in Nederland. Hier wordt ineens de Nederlandse realiteit verlaten: vooral de orthodoxen worden als oecumenische partners gezien (al komt van die kant maar heel weinig toenadering). Daarnaast wordt gewezen op inspiratie en uitdaging van de pinksterkerken (die evenmin enige oecumenische relatie met de catholica willen!). In wellicht ietwat cryptische taal wordt gezegd dat dynamische coalities wellicht beter zijn dan het typisch Nederlandse poldermodel. De Raad van Kerken wordt helemaal niet genoemd. Hoort die dan bij het 'Nederlandse poldermodel' of is die juist een te dynamische coalitie, die niet altijd met de langzaamste mee wil optrekken?

In de alinea *Dynamische coalities* wordt wel lippendienst bewezen aan het feit dat de christelijke verdeeldheid een 'bedreiging is voor de geloofwaardigheid van het evangelie'. Maar de zogeheten dynamische coalities worden niet uitgewerkt: waarom een aparte katholieke variant van de alpha-cursus? Maar ook een gemakkelijker intercommunie had erin gemogen, een betere status voor oecumenische proefgemeenten zoals studentengemeenten. Hoe dan 'dynamische coalities'? En waarom moet er nu uitgerekend bij interreligieuze dialoog een

aparte katholieke *Contactraad voor Interreligieuze Dialoog* komen? Die dan ook nog een voortrekkersrol krijgt toebedeeld! Is die gezamenlijke beraadsgroep Interreligieuze dialoog binnen de Raad van Kerken niet veel beter? Wij hebben als christenen nogal eens opmerkingen over de problemen om 'de' moslim te ontmoeten. Omgekeerd is het net zo.

Op de bladzijden 14-16 wordt de relatie tussen de religies behandeld. Hier hebben we drie zeer verschillende paragrafen:

– In de inleidende paragraaf *Interreligieuze dialoog* wordt in het algemeen tot dialoog opgeroepen, onder meer met moslims, met wie wij 'het geloof in God delen' (en veel meer: alle bijbelverhalen, van Adam tot de Jezus-verhalen! – KS). Maar waarom moeten wij als christenen nu juist de 'erflaters van de Europese cultuur zijn': daar horen toch ook de seculiere Griekse filosofie en de islam bij!

– Onder het kopje *Terrorisme* staat een zeer eenzijdig citaat van Benedictus XVI ('glasheldere taal' genoemd) alsof alleen moslims terroristen zijn en het Westen rustig *preemptive strikes* mag toepassen: als je bang bent geslagen te worden, mag je rustig die ander alvast even op zijn wang slaan!

– De derde paragraaf gaat over de *Voortrekkersrol* van de 'grootste geloofsgemeenschap van ons land ...' (die wellicht al is overgenomen door een aantal kleinere groepen, vooral aan de orthodoxe protestante kant, die in het concrete werk met vluchtelingen zeer radicaal kunnen zijn, om niet te spreken over de PvdA en het pleidooi voor een multiculturele maatschappij).

Perspectief op de wereld buiten Europa

Bij 'missie' werd tot voor kort vooral aan de situatie buiten Europa gedacht. De overgang naar die oudere situatie begint hier met een observatie over *Europa als eiland*. Overall groeit religie, en vooral ook het katholicisme, maar in Europa gaat de kerkverlating maar door, en is het einde ervan of een kentering niet in zicht.

Daarna volgt een heimwee-paragraaf: *Land van missionarissen*. Nederland leverde omstreeks 1950 in absolute cijfers het grootste aantal rooms-katholieke missionarissen. Een opmerkelijke prestatie. Zij worden geprezen. Daarmee eindigt deze paragraaf. De volgende sectie heeft als titel: *Geleefde solidariteit*. We voelen ons nog steeds verbonden met 'die continenten', vooral bij lokale kerken.

Liefdevolle toewijding. In deze sectie komen de zogeheten millenniumdoelstellingen ter sprake. Katholieke groepen werken hier samen met regeringen, non-gouvernementele organisaties en dergelijke. De katholiek is speciaal omdat hij niet alleen deskundige is, 'maar zich van harte aan de ander toewijdt'. Wij moeten in Nederland die acties

overzee ondersteunen, en daar zijn de MOV-groepen heel erg belangrijk bij.

Over globalisering staan hier heel veel behartigenswaardige zaken. Zowel rampenhulp als langetermijnzaken, zoals vrede en veiligheid en milieuzaken komen hier naar voren. Ik heb zelf wel eens gedacht dat er niet alleen op het gebied van economie, van marketing van eten (McDonalds), maar ook bij religie van globalisering sprake is: vier grote marktleiders (christendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme) die bijna de hele markt beheersen en steeds meer vanuit een homogeen patroon werken. Kolossale verarming en onderdrukking van religieuze creativiteit, dat gebeurt dus ook bij de grote religies zelf.

Als geheel vind ik het stuk een grote uitdaging, een duidelijke lijn voor een kleine, aantrekkelijke, zelfbewuste kerk in Nederland, en ik wens onszelf toe dat het een beetje die kant uit gaat. We mogen het evangelie niet laten doven, mogen ervan leven en het laten schijnen! Dit is een deel van de strategie van de rooms-katholieke bisschoppen om een duidelijke eigen identiteit te tonen. Zij zijn de kerk niet, zij zijn er een deel van. We moeten het ermee doen en tegelijkertijd weten dat er nog veel meer is!

Een unieke uitwisseling

Wim de Jong

In de weken rondom Pasen had ik het voorrecht deel te nemen aan een unieke uitwisseling tussen predikanten uit Roemenië, Kameroen en Nederland. Uniek, omdat rechtstreekse contacten tussen Afrika en Oost-Europa nog erg spaarzaam zijn, zeker op het gebied van plaatselijke kerkelijke gemeenten. Uniek ook, omdat het programma zowel contact met de plaatselijke gemeente bevatte als een stevig studieprogramma Oude Testament en een diepgaande discussie over de Accra-belijdenis. Deze Accra-belijdenis is ontstaan in de World Alliance of Reformed Churches in 2004 en verzet zich tegen het ongelimiteerde westers marktdenken dat de hele wereld in zijn greep lijkt te hebben en dagelijks vele slachtoffers maakt.

Met hoe het allemaal zo gelopen is en hoe het is georganiseerd, wil ik u niet vermoeien, wel met een aantal bijzondere ervaringen die we gezamenlijk hebben opgedaan.

In de week voor Pasen had ik een collega uit Kameroen te gast: Ferdinand Asaha. In de hardnekkige lentekou hebben we heel wat afgefietst in de agrarische gemeente waar ik al een tijdje mag werken. We bezochten verschillende boeren, allen in een andere situatie: varkensbedrijven, biologische melkveehouderijen annex zorgboerderijen, een varkensboer die zijn land inzet voor landgoedontwikkeling en een pluktuin waar een groep mensen hun eigen groente verbouwen. Zo werd zichtbaar hoe de agrariërs in de greep zitten van economische wetten en politieke regels: dalende kiloprijzen en strengere regelgeving. Maar ook werd zichtbaar hoe mensen op een creatieve manier proberen minder afhankelijk te worden van dat grote marktmechanisme.

Ferdinand keek zijn ogen uit. Goed bouwland dat weer wordt omgezet in natuur. Kom daar eens mee thuis in Kameroen, waar elk stukje natuur dat kan worden omgezet in bouwland, met gejuich wordt begroet. En verder was hij nog nooit zo dicht bij koeien geweest. In Kameroen zag hij ze wel eens lopen op dat grote buitenlandse agrarische bedrijf. Maar de melk en het vlees zijn voor de gemiddelde Kameroenees onbereikbaar.

Naast alle kerkdiensten in de stille week voor Pasen was er ook nog tijd voor een gemeenteontmoeting, waarin Ferdinand ons een kijkje gaf in de context van West-Kameroen. En zo bespraken we ook de rol van de kerk in sociaal-economische en politieke aangelegenheden, en in het bijzonder de Accra-belijdenis. Ferdinand Asaha vertelde dat in economische of politieke verhoudingen Kameroen geen enkele zeggingskracht en stem heeft in de wereld. Op dit gebied zijn de verhoudingen totaal scheef. In de wereldkerk echter zijn we allemaal broeders en zusters, en wordt iedere stem gehoord. Dit is dus de plek waar we kans hebben om op een gelijkwaardige manier naar elkaar te luisteren en met elkaar te praten. En daarom is de kerk bij uitstek de plek om over wereldwijde problemen te praten. Als het daar niet gebeurt, gebeurt het nergens.

En daarmee was ook het vloertje gelegd onder de ontmoeting in Roemenië, die in de periode na Pasen plaatsvond. De discussie over Accra volgde op een intensieve studie over de eerste vier hoofdstukken van Genesis, waarin we zowel de scheppingsverhalen als de geschiedenis van Kaïn en Abel aantreffen. Verhalen die zijn ontstaan in de ballingschap in Babel, in een tijdsgewricht waarin er maar één supermacht is: het Babel van Nebukadnessar. Zijn ideologie en cultuur zijn één grote successtory: wie zou daar nog iets tegen inbrengen? Toch ontstaan daar, in het hart van dat grote rijk, verzetsverhalen, verhalen van hoop, uiterst kwetsbaar ...

We begonnen met een uitgebreide uitwisseling over de context waarin ieder van ons zich bevond. We hoorden de verhalen over Roemenië, vijftien jaar na de val van het bewind van Ceaucescu. Het land staat er nu heel wat beter voor, maar de verschillen tussen arm en rijk groeien met de dag. Vooral de oudere generatie kan moeilijk mee in de snelle nieuwe ontwikkelingen. En met een pensioen van 25 euro per maand is nauwelijks rond te komen. Politiek is men vrij, maar de democratie staat nog in de kinderschoenen, en de mentaliteit uit de communistische periode is er nog steeds. Men doet er alles aan om op politiek en economisch niveau aan de standaards van de Europese Unie te voldoen, maar de vraag is of de achterstand op West-Europa in te lopen is, en zo ja, tegen welke prijs.

Ook de verhalen uit Kameroen waren niet rooskleurig. In principe is Kameroen, wat grondstoffen betreft, een rijk land. De opbrengsten uit olie zijn niet gering, maar de verdeling ervan laat heel wat te wensen over. Corruptie beheerst het hele leven en heeft alle lagen van de samenleving aangetast, inclusief de kerk. Het percentage mensen met HIV/AIDS is hoog, ongeveer tien procent, en treft vooral het beter opgeleide

middenkader. Tegelijkertijd blijft het thema moeilijk bespreekbaar, en schieten veel AIDS-programma's hun doel voorbij.

De schulden aan het Westen zijn desastreus voor de economie, terwijl een groot gedeelte van het geleende geld niet werd aangewend voor investeringen in de Kameroense samenleving. De belangrijkste bedrijven zijn in handen van buitenlandse investeerders, die hun personeel laten overkomen uit het Westen, zodat ze nauwelijks werkgelegenheid bieden voor Kameroenezen zelf.

De situatie in Nederland is politiek en sociaal-economisch een heel stuk beter dan in Roemenië of Kameroen. Maar ook hier wordt de tweedeling scherper. Rondkomen van één salaris wordt steeds moeilijker; de hypotheek is vaak op twee salarissen gebaseerd. Veel mensen houden dit niet vol: stress, overspannenheid en burn-out zijn het gevolg. We rennen allemaal mee in de rat race en ondanks de enorme welvaart is het welzijn er niet altijd. Tegelijkertijd zien we mensen andere wegen inslaan: noodgedwongen of uit overtuiging proberen ze een bestaan op te bouwen waarin men met minder luxe genoeg neemt en keuzen maakt waarin ook het belang van het milieu wordt meegewogen.

In de besprekingen vonden we een sterke vergelijking tussen het Babel van Nebukadnessar en het westerse systeem waarin geld en macht centraal staan. We hebben in de wereld allemaal met dit systeem te maken. En we zien in onze eigen situatie wie ervan profiteren en wie slachtoffer worden gemaakt. Maar toch willen de meeste mensen, ook de huidige slachtoffers, niets liever dan zich aan dit systeem conformeren. Het tegenverhaal uit Genesis is, net zoals in de ballingschap, uiterst kwetsbaar en lijkt van een totaal andere orde te zijn. Tegelijkertijd liggen hier ook de kansen. Het grote verhaal van Babel heeft in Genesis en in het evangelie geen groot verhaal tegenover zich gekregen, maar een kwetsbaar klein verhaal. En zo is er ook nu geen groot en machtig alternatief tegenover de machten van deze tijd, maar zijn het kleine lokale stapjes op mensenmaat. Mensen die zeggen: 'Ik ben mijn broeders hoeder.' Die kleine stapjes zullen de steen vormen die de lemen voeten van de reus Nebukadnessar omver zullen kegelen. En ons geloof valt of staat ermee of we hierop vertrouwen. De uitdaging aan de kerk is of ze oog zal hebben voor de situatie waarin mensen leven en keuzen maken. Is de kerk present daar waar de mensen zijn?

Er werden dus aan het einde van de discussie ook geen grote slotverklaringen opgesteld, geen grote programma's gelanceerd. Voor de meeste deelnemers was dit de eerste keer dat men zo met de relatie tussen geloof en economie werd geconfronteerd. Het luisteren naar elkaars

verhalen werd als het meest zinvol ervaren. Zo wordt de naaste zichtbaar voor de ander; zo wordt zichtbaar dat we broeders en zusters zijn. En dat betekent ook dat we contact houden. Een jonge diaken uit de kerkelijke gemeente Bonchida waarin Ferdinand en ik te gast waren, reageerde als volgt op het Accra-verhaal: 'Laten we jonge mensen voor een periode van drie of vier weken uitwisselen, zodat ze de situatie van de ander van binnenuit leren begrijpen; dan komt er ruimte voor verandering.'

∞ **Wim de Jong** is predikant in Halle, een agrarische gemeente in de Achterhoek.

Hooglied

He Qi, China, waterverf en tempera op papier

Volker Küster

Het liefdespaar waar alles om draait, zit in het midden. Het lichaam van de man is, zo laat He Qi zien, gebruind door de zon. In zijn haar draagt hij een kroon van bladeren. Met zijn rechterarm omvat de man zijn geliefde, die tegen hem aan leunt. Haar houding is wulps. Haar linkerarm ligt losjes over haar rechterknie, terwijl de rechterarm op de grond steunt. Haar lichaam heeft de kleur van ivoor. Haar hals is lang en slank als 'de toren van David'. En haar stevige borsten 'zijn als de jonge tweelingen van gazellen' of 'als druiven aan een wijnstok'. In haar dichte zwarte haardos draagt zij een roos. Hun lippen, die elkaar bijna kussen, vormen in feite één mond. En ook hun amandelogen en hun neus lijken elkaar aan te vullen en tot één gezicht samen te smelten. Hun lichamen zijn slechts gedeeltelijk afgebeeld. Het is daardoor alsof zij opgaan in het landschap achter hen.

Aan de horizon is een rij heuvels te zien. Een van de steile hellingen wordt omzoomd door een rij dennen. Onderaan stroomt een beek door het weidelandschap. Uit deze beek drinkt een geitje. Achter het geitje zien we een witte tent, bekroond door de maansikkel. Rechts-onder, aan de rand van de afbeelding, staat een gestileerde appelboom, rijk beladen met vruchten. Schuin daarachter is een huis in Chinese bouwstijl zichtbaar. Voor de heuvels springt een jong hert. En uit de schoot van de geliefden komt een kraanvogel omhoog. In het Hooglied zelf speelt deze vogel geen enkele rol, maar in de Chinese schilderkunst is hij erg populair.

De afbeelding wordt doorsneden door een aantal lijnen die ervoor zorgen dat het geheel een kubistisch aanzien krijgt, maar zonder dat de onderdelen van de afbeelding daardoor al te sterk tegen elkaar worden afgezet. Alleen het verschil in kleurstelling accentueert de verschillende vlakken die hierdoor zijn ontstaan. Deze stilistische aanpak kenmerkt meer afbeeldingen van He Qi.

Uit het Duits vertaald door Freek Bakker

Dr. He Qi (geboren in 1950) was docent aan het theologisch seminarie van de protestantse kerk van Nanjing in China. Hij was lange tijd erg geïnteresseerd in volkskunst. Zijn kunstwerken van papier en zijn wandtapijten mogen zich nog steeds in een grote populariteit verheugen. De laatste jaren heeft hij zich echter gericht op het schilderen met waterverf en tempera. Ondertussen heeft hij daarin een duidelijk eigen stijl ontwikkeld. Een deel van de tijd woont en werkt de kunstenaar in de Verenigde Staten.

Berichten voor de rubriek 'Kortweg'
kunt u sturen aan jan.brock@missieraad.nl.

De goden verzoeken

U hebt nog tot en met 10 september de tijd om de tentoonstelling *De goden verzoeken* te bezichtigen in het KIT/Tropenmuseum te Amsterdam. Honderden voorwerpen, variërend van huisaltaren, prenten en gebruiksvoorwerpen tot speciaal voor deze gelegenheid in India gemaakte tempelbeelden. Een topstuk uit de eigen collectie is een duizend jaar oud stenen beeld van de hindoeïstische zonnegod Surya. Het belangrijkste thema in de tentoonstelling is het contact tussen hindoes en hun goden. Er zijn in het hindoeïsme vele rituelen om dat contact te bewerkstelligen. Uitbundig uitgevoerde rituelen op belangrijke feestdagen als Holi en Divale, rondom levensfasen als geboorte, huwelijk en dood, maar ook alledaagse rituelen in de auto, op het werk, thuis.

Competitie ondernemerschap en armoedebestrijding

Tropische chocolade uit Bolivia, bewegende boeken uit India, landmijnen opsporende ratten uit Tanzania, ecotoerisme in Indonesië en Peru, energiebesparende technologie uit Ethiopië en Papua Nieuw Guinea. Dit is een greep uit de vijftientig plannen die geselecteerd zijn voor de fi-

nale van de *Business in Development (BiD) Challenge*, de internationale bedrijfsplancompetitie voor armoedebestrijding in ontwikkelingslanden. Uit 903 plannen werden vijftientig finalisten gekozen vanwege hun meest kansrijke businessplan. Vijf ondernemers wonen in Nederland.

Van 23 tot en met 30 september komen de finalisten, achttien mannen en zeven vrouwen, naar Nederland voor de *BiD Challenge Finalist Week*. Die wordt op 29 september feestelijk afgesloten met de *BiD Challenge Marketplace and Award Event* op het hoofdkantoor van de Rabobank in Utrecht. Daar kunnen de finalisten en andere *BiD Challenge*-ondernemers zich presenteren aan potentiële investeerders, en worden de winnaars bekend gemaakt. De *BiD Challenge*-jury verdeelt het prijzengeld van 150.000 euro onder de beste plannen, op basis van een persoonlijke evaluatie, met maximaal 25.000 euro per ondernemer. De *BiD Challenge* is een internationale bedrijfsplancompetitie voor armoedebestrijding en ondernemerschap in ontwikkelingslanden, een initiatief van het *Business in Development*-programma van de NCDO, en wordt ondersteund door zesentwin-

tig Nederlandse bedrijven en organisaties zoals Rabobank, FMO, ICCO en het ministerie van buitenlandse zaken. Op www.bidchallenge.org staat alle informatie erover.

— *persbericht BiD*

Eerste internationale religieuze bijeenkomst in China

China was in april van dit jaar voor het eerst sinds de oprichting van de communistische staat in 1949 het toneel van een internationale religieuze bijeenkomst. Boeddhistische leiders uit meer dan dertig landen zijn samengekomen in de oostelijke stad Hangzhou voor een forum. Het communistische land is formeel atheïstisch, en religieuze uitingen worden er streng gecontroleerd. China telt ongeveer honderd miljoen boeddhisten op een bevolking van 1,3 miljard. De communistische machthebbers geven deze groep enige ruimte, omdat het boeddhisme niet echt als staatsondermijner wordt beschouwd. Chinese christenen worden harder aangepakt. Ze mogen alleen naar door de staat gecontroleerde kerken. De Chinese overheid toleert niet dat Chinese katholieken gehoorzamen aan de paus, die zich door de benoeming van bisschoppen bovendien zou mengen in 'binnenlandse aangelegenheden'. De spirituele groep Falun Gong is helemaal verboden, omdat zij het gezag van de staat zou ondermijnen. Voor aanhangers van de Falun Gong is er geen enkele clementie.

De bijeenkomst in Hangzhou is een nieuwe aanwijzing dat China worstelt met een ideologisch vacuüm. Na de Culturele Revolutie (1966-1976),

waarin alles wat religieus was, werd verwoest, volgde langzaam de economische opmars van China en de openstelling van de natie. China is momenteel een van de grootste economieën ter wereld, en de streng communistische leer is al jaren verlaten. Peking beseft heel goed dat de bevolking snakt naar een nieuwe leidraad in het leven, en dan het liefst in het zicht van de politieke leiding. Religieuze uitingen mogen niet ten koste gaan van de almacht van de communistische staat. Peking is bijvoorbeeld al enige tijd bezig om de leer van Confucius, een Chinese filosoof, extra te promoten, onder meer door zowel binnen als buiten China academies te openen waar de levensbeschouwing van de geleerde uit de vijfde eeuw vóór Christus kan worden bestudeerd.

Het Boeddhistisch Forum past binnen het iets lossere beleid. De vergadering was bedoeld om aan buitenlandse critici te tonen dat er religieuze vrijheid bestaat in de volksrepubliek.

— *ANP*

Missie is dialoog

Tijdens de jaarlijkse algemene vergadering van de Pauselijke Missiewerken (Missio) is vastgesteld dat de multiculturele samenleving voor de verkondiging van het evangelie een nieuwe uitdaging betekent. Volgens missioloog Jean-Claude Veder van Mauritius moet de kerk ertoe bijdragen dat de multiculturele samenleving zich opent voor interculturele uitwisseling. Dit proces verloopt zeer verschillend in alle landen van de wereld. Toch blijkt dat deze missie

overall een proces van wederzijdse verrijking wordt, als de kerk erin slaagt zich te incarneren in de nieuwe interculturele tijd. De missionaire houding voor deze tijd is die van de dialoog, zo werd gezegd.

— *Woord Wederwoord*

Religie en samenleving

Op 12 mei werd in Kampen een symposium gehouden onder de titel 'Spiritualiteit en secularisatie', ter ere van het zestigjarig bestaan van de godsdienstsociologie in Nederland. Daarbij werd ook een nieuw wetenschappelijk tijdschrift gelanceerd: *Religie en samenleving*. Het tijdschrift wil een bijdrage leveren aan het debat over religie in de hedendaagse maatschappij.

René Girault overleden

In Frankrijk is de theoloog René Girault (90) overleden. Vanaf 1949 organiseerde hij als priester en voorganger gemeenschappelijke gebedswaken met niet-katholieken. Zo werd hij een van de pioniers van de oecumene, ofschoon daartegen binnen de katholieke kerk veel weerstand bestond. Zijn visie kreeg respons tijdens het Tweede Vaticaans Concilie.

— *Woord Wederwoord*

Afrika-museum

Tot en met 31 oktober kunt u in het Afrika-Museum te Berg en Dal de tentoonstelling 'Religie en samenleving' bezichtigen.

Missiebrief van de Nederlandse bisschoppen

Zoals al vermeld in de bijdrage van Karel Steenbrink elders in dit num-

mer, werd een nieuwe brief van de Nederlandse bisschoppen gepresenteerd over de rooms-katholieke kerk in Nederland als missionaire gemeenschap, een missiebrief dus. Voor de Nederlandse bisschoppen zijn in de eenentwintigste eeuw twee missies van belang. De belangrijkste is die van de 'nieuwe evangelisatie', het verkondigen van Jezus Christus in ons land en onze tijd. Meer dan driekwart van de brief gaat over die missie in Nederland. In het laatste deel laten de bisschoppen zien dat die missie voor de eenentwintigste eeuw zich natuurlijk niet alleen op de Nederlandse samenleving richt.

Werd in de vorige missiebrief (in 1974) vooral ingegaan op de ontwikkeling van een 'missionarissenkerk' in het Zuiden naar zelfstandige 'jonge kerken', en een oproep gedaan deze kerken vooral te blijven ondersteunen, in deze brief, dertig jaar later, constateren de bisschoppen dat wij de zusterkerken daar misschien wel eens hard nodig zouden kunnen hebben om zelf weer vitaal te worden: 'Europa ontwikkelt zich steeds meer tot een seculier eiland in een gelovige wereld. Verbondenheid met de jonge kerken in het Zuiden kan ons helpen de moed niet te verliezen. Zij hebben onze financiële steun nodig, maar wij kunnen daar geestelijke rijkdom en vitale inspiratie voor terugkrijgen.'

De bisschoppen houden de lezer voor dat het in onze gesecculariseerde en ontkerkelijkte samenleving niet gemakkelijk is (getuigend) christen te zijn. Toch mag nooit vergeten worden 'het zout der aarde te zijn', schrijven ze, en 'het licht der wereld'. De

bisschoppen roepen op tot een nieuw missionair elan, niet uit heimwee naar het verzuilde verleden, maar vanuit de overtuiging dat een vitaal en aansprekend katholiek geluid in de samenleving gehoord mag en moet worden. Katholieken moeten 'niet langer sprakeloos zijn waar het hun geloof betreft'. Een apart hoofdstukje is in dit verband gewijd aan de multiculturele samenleving. 'De missionaire beweging in de kerk is altijd geënt geweest op het gelovig bewustzijn dat de katholieke kerk een wereldkerk is. Die erfenis kan vruchtbaar worden gemaakt voor ons land, nu wij steeds meer een multiculturele en multireligieuze samenleving worden', zo schrijven de bisschoppen. Ze noemen in het bijzonder de 650.000 christelijke allochtonen en hun bloeiende geloofsgemeenschappen. Met hen willen ze 'dynamische coalities' sluiten, die voor de oecumene van de eenentwintigste eeuw 'wellicht beter geschikt zijn dan typisch Nederlandse poldermodellen' (!).

In het laatste deel gaan de bisschoppen in op het eveneens noodzakelijke Zuid-werk, de ondersteuning van de zusterkerken en hun ontwikkelings- en vredeswerk. Ze hebben het in het bijzonder over de globalisering en de nadelige gevolgen daarvan. 'Na de val van de Muur', zo schrijven ze, 'zijn wij ons er meer van bewust geworden dat het nu dominante economische paradigma van de vrije markt – het kapitalisme – ook zijn keerzijden heeft. De verhouding tussen Noord en Zuid kent structuren van groot onrecht. Met name het vaak vergeten continent Afrika herin-

tert ons aan de noodzaak te komen tot een andere economische ordening. Ook ontwikkelingen rond vrede en veiligheid, migratie en mensenrechten blijven onze aandacht vragen. Bovendien staan duurzaamheidsvraagstukken steeds hoger op de agenda. Voor de kaalslag van onze natuurlijke bronnen betalen wij een hoge prijs, nu en in de toekomst. Menigeen wordt verlamd door gevoelens van onmacht bij het nadenken over de complexiteit van deze mondiale vraagstukken en de structuren van het kwaad waarin de wereld gevangen lijkt. Toch zullen we het steeds moeten aandurven deze structuren onder kritiek te stellen en aan te dringen op bekering.' Daarbij mag ook onze persoonlijke levensstijl niet buiten beeld blijven. De brief is voorzien van bijna twintig 'tips' voor gelovigen die in Nederland missionair aan de slag willen gaan. Tips voor mondiaal werk ontbreken, tot verdriet van veel groepen voor missie, ontwikkeling en vrede (MOV) en de katholieke ontwikkelingsorganisaties. De brief verscheen in de reeks 'bisschoppelijke brieven', uitgegeven door het SRKK, Biltstraat 121, Postbus 13049, Utrecht, media@rkk.nl. De brief kost € 2,50 exclusief verzendkosten.

Communio-overleg in bisdom Groningen-Leeuwarden

Dit jaar wordt de vijftiende verjaardag gevierd van een uitwisseling, een vriendschapsband, een *communio*, tussen het Nederlandse bisdom Groningen-Leeuwarden en het Filipijnse diocees Ilagan. Van 14 juni tot 5 juli was een delegatie van acht per-

sonen uit de Filipijnen over voor overleg over een eventuele voortzetting van die band. Op de Filipijnen is men er al uit: de *communio* mag, wat de Filipijnen betreft, nog vijfentwintig jaar doorgaan. Vriendschap, uitwisseling en solidariteit zijn de voornaamste redenen. 'De *communio* is een uniek experiment geworden', aldus bisschop Uteleg van Ilagan. 'We zijn niet alleen vrienden geworden, maar ook medereizigers in de pelgrimstocht naar een betere wereld. We ervaren dat gedeelde vreugde dubbele vreugde is, en gedeelde smart halve smart. Het is voor een mens niet goed alleen te zijn.'

Dialogo en gesprek met elkaar moeten, wat de gelovigen betreft, het hart van de uitwisseling zijn. *Communio* moet niet alleen gezien worden als een uitwisseling van bezoekers – 81 Filippino's bezochten tussen 1981 en 2006 Groningen, 150 Groningers het bisdom Ilagan –, en nog minder als een financiële lijn van hier naar daar. Er zijn andere en mooiere dingen met elkaar te delen. 'Waarom geen mensen naar elkaar sturen om te praten over het vele goeds dat in parochies gebeurt? Hoe mensen kerk zijn of hoe jongeren hun geloof beleven?', aldus de Filipijnse delegatie. De moderne techniek kan daarbij helpen: websites met informatie over wat er in de parochies van Groningen-Leeuwarden en in die van Ilagan gedaan wordt, kunnen daarbij goede diensten bewijzen. Maar ook een stevige solidariteitsverklaring op z'n tijd, over de gevolgen van de globalisering bijvoorbeeld in Ilagan, kan laten zien dat er verantwoordelijkheid is voor elkaar. De gelovigen in

beide bisdommen zijn voor doorgaan; een officiële beslissing wordt dit najaar verwacht.

Missie- en zendingskalender 2007

De Missie- en zendingskalender voor 2007 heeft Indonesië als themaland. De jonge Javaanse schilder Wisnu Sasongko (32) schilderde de dertien kalenderbladen. Dat doet hij zoals hij de werkelijkheid beleeft – als Indonesiër, als christen en als Javaan. In zijn werk laat Sasongko zich als Indonesisch christen inspireren door de worstelingen van de multiculturele samenleving in zijn land. Als Javaan probeert hij zijn steentje bij te dragen aan een harmonieuze samenleving. De relatie met God, met de naaste, met de natuur en met de cultuur zijn voor hem zeer wezenlijke thema's die hij verwerkt in zijn schilderijen. Het conflict tussen christenen en moslims, de tsunami en het leven in de kampongs, waar het merendeel van de Indonesiërs woont, zijn belangrijke thema's in zijn werk. Kijken naar Sasongko's werk is als een meditatie. Het roept ook in de kijker de bede van de kunstenaar wakker: 'Uw koninkrijk kome!', de titel van de kalender. De Missie- en zendingskalender 2007 is vanaf 1 september door het gehele land te koop bij werkgroepen voor zending en missie, en kost € 6,50.

Nederlandse religieuze achter millenniumdoelen

De Konferentie Nederlandse Religieuzen (KNR), de koepel van Nederlandse congregaties van paters, broeders en zusters, heeft zich aangesloten bij het Platform voor de Millenni-

umdoelen, zo is onlangs bekendgemaakt. In de motivatie van dit besluit meldt de KNR dat de profetische rol die in het bijzonder religieuzen moeten spelen, een belangrijk argument voor deelname is geweest. 'Vanuit hun keuze voor het evangelie hoort het bij het hart van het religieuze leven op te komen voor gerechtigheid en vrede.' Religieuzen hebben zich steeds het lot van de armen en kwetsbaren aangetrokken. In de tweede helft van de vorige eeuw werden de meeste grote 'werken' waarin religieuzen actief waren, overgedragen aan anderen. Zorg en onderwijs werden overheidstaken. Inmiddels is een deel van de religieuzen sterk vergrijsd, maar niettemin blijft de maatschappelijke betrokkenheid. De acht millenniumdoelen sluiten naadloos aan bij de inzet van religieuzen ter verbetering van het lot van de armen.

'Missie en Jongeren' verhuisd en van naam veranderd

Per 1 mei is 'Missie en Jongeren', een landelijke (katholieke) organisatie die jongeren wil inspireren tot inzet voor een betere wereld, verhuisd van Boxmeer naar Den Bosch. Vanaf de oprichting in 1988 is 'Missie en Jongeren' gehuisvest geweest in klooster Elzendaal in Boxmeer. Honderden jongeren hebben zich in het voormalige klooster voorbereid op een meeleefervaring in Afrika, Azië, Latijns-Amerika en Europa. Door een wijziging van de bestemming zijn de cursus- en trainingsmogelijkheden er beperkter geworden. Bovendien wil 'Missie en Jongeren' in plaats van minder juist meer jongeren bereiken. Het secretariaat van de organisatie is

nu gevestigd op het adres Havensingel 25 in Den Bosch, op vijf minuten van het centraal station, telefoon (073) 613 07 15. Sinds de verhuizing zijn de jongeren centraler komen te staan, en daarom werd ook de naam enigszins aangepast: in plaats van 'Missie en Jongeren' is het nu 'Jongeren en Missie'.

Zaligverklaringen

Op 15 juni werd in het Braziliaanse Belo Horizonte de Nederlandse missionaris Huub van Lieshout zalig verklaard. Huub van Lieshout werd in 1890 geboren in het Brabantse Aarle-Rixtel. Als lid van de congregatie van de Heilige Harten – zijn klooster-naam was Eustachius – vertrok hij in de jaren twintig als missionaris naar Brazilië, waar hij pastoor werd in een voorstad van São Paulo. Hij kreeg er grote vermaardheid als wonderdoener, toen hij, ook om zijn gelovigen te weerhouden van bezoeken aan lokale gebedsgenezers, genezingsdiensten ging organiseren. In 1943 stierf hij, 53 jaar oud, in Belo Horizonte. Zijn graf wordt door vele Brazilianen bezocht om er genezing te vinden voor hun kwalen.

Ook Hendrina Stenmanns (1852-1903) medestichteres van de missiezusters van Steyl, officieel 'Dienaresen van de Heilige Geest' zal worden zalig verklaard. Zo is door de congregatie bekendgemaakt. Zij sloot zich in 1883 aan bij de missionaire beweging van Arnold Janssen, die in Steyl met de Sociëteit van het Goddelijk Woord (SVD) was begonnen. Er zijn wereldwijd momenteel ongeveer 3.700 missiezusters van Steyl.

Bill Gates steunt Sant'Egidio

Bill Gates, de steenrijke eigenaar van Microsoft, spendeert elk jaar via een stichting miljoenen euro's aan charitatieve en sociale projecten. Minstens drie jaar lang, zo heeft hij kort geleden bekendgemaakt, gaat hij ook tweehonderdduizend dollar schenken aan het zogeheten *Dream*-programma van Sant'Egidio, ter bestrijding van AIDS in Afrika. Met twintigduizend mensen in behandeling is het AIDS-project van deze 'nieuwe katholieke beweging' een van de belangrijkste van zwart Afrika. Het loopt in Mozambique, Malawi, Tanzania en Kenia, en geldt ook als een van de meest efficiënte programma's voor de preventie en behandeling van HIV en AIDS in arm Afrika. Gates kwam met het programma in aanraking op een van zijn reizen.

Meer geweld in strijd om grond

De strijd tussen Braziliaanse indianen en grootgrondbezitters wordt grimmiger. De leefomstandigheden van veel indianen zijn zo slecht dat ook onderling geweld en zelfmoord steeds vaker voorkomen. Dat blijkt uit een rapport dat het indianenpastoraat in Brazilië (CIMI) publiceerde. Volgens de Braziliaanse grondwet hebben indianen het recht op hun oorspronkelijke land te wonen. De autoriteiten wijzen beetje bij beetje steeds meer land toe aan indianen. Grootgrondbezitters, boeren en houtkapbedrijven staan dit land vaak niet zomaar af. Ze vechten de toewijzing aan en proberen de indianen soms met geweld en intimidatie te verjagen. De deelstaat Mato Grosso do Sul kent de meeste pro-

blemen. Hier leven veel indianen in tentenkampen of in reservaten die aan andere indianenstammen zijn toegewezen. Hier kwam het in 2004 28 keer tot een confrontatie en in de eerste helft van 2005 al 17 keer. Volgens het CIMI moet de regering van president Lula da Silva meer vaart zetten achter de toewijzing van land aan indianen. Gemiddeld worden slechts zes landtoewijzingen per jaar gerealiseerd.

Vaticaan: steun aan kleine boeren

Het Vaticaan roept op tot steun aan kleine boeren en inheemse volken in Latijns-Amerika om op die manier een eind te maken aan de hongersnood. Het deed deze oproep bij monde van monseigneur Volante, permanent waarnemer van het Vaticaan bij de voedsel- en landbouworganisatie (FAO) van de Verenigde Naties tijdens een regionale vergadering in Caracas (Venezuela). Volgens een document dat tijdens deze conferentie werd gepresenteerd, leeft ruim 18,5 procent van de Latijns-Amerikaanse bevolking in extreme armoede. Ruim 53 miljoen mensen in Latijns-Amerika en de Caraïben hebben geen toegang tot voldoende voedsel, en dat terwijl er in de regio meer dan voldoende wordt verbouwd. Er is bij allerlei instituten en bij de grote (boeren)bedrijven te weinig aandacht voor de kleine boerenfamilies en voor de inheemse bevolking die vaak van hun land is verdreven en gedwongen wordt hun traditionele manier van landbouw bedrijven te stoppen, aldus Volante. Het belangrijkste criterium voor het vaststellen van ontwikkelingsdoelen moeten niet con-

sumptie en opbrengst zijn, maar respect voor de waardigheid van de mensen, zo sprak hij. Juist de kleine boerenfamilies zijn onvervangbaar als het gaat om het bewaren van kennis en tradities en het leven in harmonie en solidariteit.

— *Zenit*

Rembrandt en de Bijbel

In het Bijbels Museum in Amsterdam is van 15 september tot 10 december 2006 de tentoonstelling 'Rembrandt en de Bijbel' te zien. Rembrandt maakte bijna tachtig etsen naar bijbelse verhalen en figuren. Voor het eerst zijn deze allemaal in één tentoonstelling te zien. De expositie biedt een prachtig overzicht van Rembrandts ontwikkeling als een van de grootste grafische kunstenaars ter wereld én van de unieke wijze waarop hij bijbelse verhalen verbeeldt. Naast beroemde topstukken worden zeer zeldzame etsen getoond. Omdat Rembrandt voor zijn allereerste (1626) tot een van zijn laatste etsen (1659) bijbelse onderwerpen heeft gekozen, biedt de tentoonstelling een goed beeld van zijn artistieke ontwikkeling op dit gebied. Zijn grafische werk is niet zomaar een bijproduct naast zijn schilderijen. Het is een zelfstandig oeuvre, waarmee hij zich schaaft in een reeks van beroemde voorgangers als Lucas van Leyden en Albrecht Dürer, en tijdens zijn leven al internationale faam geniet. De veelzijdigheid in zijn werk is opvallend groot, zowel in de toepassing van technieken als in de manier waarop hij bijbelse verhalen afbeeldt. De bezoeker kan zich laten verrassen en vervoeren door de kwa-

liteit, de gevarieerdheid in stijl en techniek, de unieke composities en de grote emotionele zeggingskracht van Rembrandts bijbelse etsen. Voor de actief kunstzinnigen onder u zijn er ook workshops etsen/drogenaald-techniek voor volwassenen en voor kinderen. Zie voor informatie ook www.bijbelmuseum.nl.

Vredesmuseum: vergeven – verzoenen

Over de hele wereld zijn vele vredes-musea. Op vaak originele en inspirerende wijze spreken zij het publiek aan. Tot dusverre zijn Nederland en Vlaanderen op dit gebied iets achtergebleven. Om daar iets aan te doen richtte in 1995 een groot aantal vredesorganisaties een stichting op om te komen tot een Museum voor Vrede en Geweldloosheid. In 1999 ging het museum van start. Nog niet met een eigen onderkomen, maar wel met rondreizende tentoonstellingen en een eigen – drukbezochte – website: www.vredesmuseum.nl. Het museum is aangesloten bij het wereldwijde Internationaal Netwerk van Vredesmuseum, dat als niet-gouvernementele organisatie door de Verenigde Naties is erkend. De tentoonstelling 'Vergeven - Verzoenen' is in Engeland ontwikkeld door *The Forgiveness Project*. Ze geeft door middel van foto's en verhalen een indringend en persoonlijk beeld van vergeving en verzoening wereldwijd. De verhalen komen van mensen uit vele landen. Zij hebben zelf geweld doorgemaakt en verschrikkingen overleefd. Ze voelen in zichzelf de noodzaak te vergeven en zich met elkaar te verzoenen.

Ineke Bergema en Chris de Jong, *Een rechtvaardig mens plant een levensboom. Over het leven en werk van Hendrik Bergema, Zoetermeer: Boekencentrum, 2006, 242 bladzijden, ISBN 90-239-1007-9, € 22,50*

Ineke Bergema is de dochter van Hendrik Bergema (1902-1969), zendingswerker en docent theologie in Indonesië, daarna hoogleraar in Kampen. Zelf heeft zij geschiedenis gestudeerd en onderwezen, en 'als lerares in ruste' heeft zij een kleurrijk boek samengesteld over haar vader en de mensen om hem heen, in samenwerking met Chris de Jong, die ietwat tegen zijn zin ook 'in ruste' is, maar nog heel wat aan de wetenschap toevoegt. Ineke Bergema schreef een verhalend portret van haar vader, het raamwerk voor de levensloop. Zij doet dat met grote kennis van details, de archieven aanvullend met persoonlijke herinneringen en kritische notities: 'Een tweede teleurstelling [naast de vele ziekten in zendingskringen] voor dit idealistische echtpaar zijn de vele conflicten. En dat in zendingskringen!' (17). Ineke Bergema stelde ook de uitvoerige bibliografie van en over haar vader samen. De titel van het boek is ontleend aan de dissertatie van vader Bergema als godsdienstwetenschapper over het universele fenomeen van de levensboom. In retrospect schrijft Lammert Leertouwer dat de levensboom van Genesis het absolute prototype is gebleven, 'en dat lijkt bij de studie van dit proces [wederzijdse beïnvloeding van volksgeloof en literaire traditie] onbruikbaar' (41). Dick Mulder ziet Bergema als een eerste voorloper van de oecumenische dialoog, ook die met de islam. Na deze beschouwende artikelen komen levensfasen van Bergema aan bod. Hommo Reenders schrijft over zijn tijd in Midden-Java en Sumba, 1929-1945, Pieter Holtrop en Chris de Jong over zijn werk in Oost-Indonesië, vanuit Makassar, 1945-1955, waar hij onder meer korte tijd lid was van het parlement van de deelstaat. Over zijn periode in Kampen krijgen we weer Hommo Reenders. Het is wel grappig nu te lezen dat 'destijds de Theologische Hogeschool in een ernstige crisis verkeerde. Het aantal studenten liep terug en zakte in 1962 onder de negentig' (162). Dit boek doet soms verademend modern aan, ook al blijkt vaak dat Bergema zijn gemeente niet te ver vooruitliep. Jan van Butselaar schreef een beschouwing bij de slotactie over het eschatologische moment in de missiologie. Dit is geen hagiografie geworden, geen verheerlijking van een man en zijn tijd, ook geen klaagboek, maar een zeer nuchtere beschrijving van echt verleden. Duidelijk ook van iemand die voor de normen van zijn tijd een geslaagd theoloog was. Niet meteen een nieuw tijdperk aankondigend, maar wel degelijk, kundig, ijverig en bij tijd en wijle ook bezielend. In hem eren wij een van de stichters van het IIMO.

— *Karel Steenbrink*

Ceylan Pektas-Weber, *Moslima's. Emancipatie achter de dijken*, Amsterdam: Bulaaq, 2006, ISBN 90-5460-120-5, 252 bladzijden, € 18,90

In dit boek komen wij veertien vrouwen tegen die 'achter de dijken' werken en leven, die zich inzetten voor de Nederlandse maatschappij, die proberen 'de islam te vertalen naar de mogelijkheden van nu' (181). Als lezeres word je naar binnen getrokken in die verhalen. De vrouwen komen zelf aan het woord. Op een empathische manier wordt hun levensverhaal verteld en komen hun vragen, hun zoektochten en hun levensvreugde in beeld. De vrouwen praten nauwelijks expliciet over theologie, slechts als hun ernaar gevraagd wordt. Maar zij streven ernaar het woord van God, hun theologie, te verweven met de dagelijkse rede en het dagelijks bestaan, bijvoorbeeld in het volgende citaat: 'Mijn moeder ... zei wel eens "in sjaa Allah" (als God wil) of "Allah izin verirse" (als God het toestaat)' (77). *Moslima's*, een titel die je ook als zelfbewuste, zelfbevestigende reactie kunt zien op de clichés waarmee de vrouwen geconfronteerd worden. Voor de meeste vrouwen is het helemaal niet zo eenvoudig hun identiteit te bepalen. Er zijn wel vrouwen voor wie het begrip 'moslima' niet zo belangrijk is, of die niet een kant-en-klaar antwoord hebben op de vraag wie zij zijn. Hun wordt vooral door anderen gevraagd wie zij zijn. En meestal niet eens gevraagd, maar gewoon gedefinieerd, in hokjes gestopt, met begrippen als moslima, allochtoon of Marokkaanse jongere. Een migrantendochter die als twaalfjarige naar Nederland kwam, verwoordt het zo: 'Mij vragen ze vaak of ik mij meer Nederlands voel of meer Turks. Dan denk ik: jullie laten niet toe dat ik mij Nederlands voel. Telkens wanneer er weer iets gebeurt, ben ik buitenlander' (238). De foto's van de vrouwen, die door Gon Buurman gemaakt zijn, onderstrepen dat er niet één gezicht bestaat; zelfs één vrouw heeft meer gezichten. Wij komen verschillende manieren tegen waarop de vrouwen hun identiteit bepalen. De enige theoloog onder de geïnterviewde vrouwen benadrukt dat mensen zich eerst als mens moeten beschouwen en pas dan als moslim. Op het eerste moment lijkt de uiting van een jonge docente uit Rotterdam hiermee in tegenstelling: 'Ik ben moslim; dat typeert mijn karakter en mijn gedrag, veel meer dan Marokkaans zijn' (66). Maar als je verder leest, wordt duidelijk dat de identiteitsvraag ingewikkelder is. Het moslim-zijn is voor haar ook juist iets wat het particuliere overstijgt, omdat zij voelt dat zij niet slechts bij één achtergrond hoort: 'Maar als ik zou moeten zeggen waar mijn anker ligt, dan is dat toch Nederland' (66). In de meeste gevallen is het moslima-zijn niet los te zien van de culturele achtergrond van hun familie. De vrouwen komen in een interculturele levenswijze

terecht. Elke dag leven zij in verschillende werelden en worstelen zij met hun Nederlander-zijn.

Waar staat het 'achter de dijken' in de titel voor? Zijn de vrouwen beschermd of afgeschermd door de dijken, en van wie? Hebben zij dus geen eigen visie op de zee? Ik denk dat bedoeld wordt dat dijken bouwen een gemeenschappelijk werk is, dat de Nederlandse identiteit bepaalt. Iedereen, vrouwen en mannen, Nederlandse vrouwen, waarvan de ouders op een boerderij in Overijssel of in Turkije opgegroeid zijn, moeten meedoen aan het project; anders loopt het mis.

De geëmancipeerde vrouwen aarzelen de term 'feminisme' in de mond te nemen. Ook (christelijke) vrouwelijke 'zwarte' theologen in Afrika of in Noord-Amerika hebben hun bezwaar tegen het begrip genoemd en in plaats daarvan voor *Womanist Black Theology* gekozen. Telkens begrijp je bij ieder verhaal dat het er bij emancipatie niet om gaat een norm te volgen, en dat anderen niet kunnen bepalen hoe dat moet. Geslaagd is het als ook anderen – de moeders – zich mogen aansluiten. In die zin is 'emancipatie (achter de dijken)' *empowerment*. Het is opvallend dat vooral de vrouwen die zelf kinderen hebben, ernaar streven emancipatie en reconciliatie met de oudere generatie en de traditie te verbinden.

De vrouwen uit het boek zijn op zoek naar een islam die in hun situatie past. Ik zie daarin de grootste uitdaging: hoe zij op de culturele veranderingen reageren en hoe zij een Nederlandse islamitische theologie verwoorden die antwoord geeft en ingaat op de behoeften van de vrouwen. In het dagelijks leven beleven de vrouwen een geëmancipeerde islam. In de portretten, de verhalen, dromen en problemen die Ceylan Pektas-Weber optekende, worden wegen zichtbaar voor een islam achter de dijken. Een vrouwelijke Nederlandse tafsier (koran-exegeete) is aan het ontstaan. Ik ben benieuwd naar het vervolg van een contextuele moslima-theologie achter de dijken.

— Dorothea Erbele-Küster

Pim Valkenberg, *Sharing Lights on the Way to God. Muslim-Christian Dialogue and Theology in the Context of Abrahamic Partnership*, Amsterdam en New York: Rodopi, 2006, 387 bladzijden, € 80,00

Pim Valkenberg promoveerde in 1990 in de theologie op een dissertatie over het gebruik van de Bijbel bij Thomas van Aquino. Enige jaren daarna bleek dat men bij zijn toenmalige werkgever, de Radboud Universiteit in Nijmegen, behoefte had aan een theoloog die ook een grondige kennis van de islam had. Hij leerde Arabisch en las onder meer *Redding uit de Dawling*, de beredeneerde filosofisch-theologische autobiografie van al-Ghazali, rechtstreeks in het Arabisch.

Sindsdien publiceert Valkenberg regelmatig op het gebied van inter-religieuze dialoog, vooral die van islam en christendom, steeds met de precisie van iemand die toegang heeft tot de belangrijke klassieke basisteksten aan beide kanten. Anderzijds is hij nauw verbonden met de concrete ontmoetingen met moslims, vooral vanuit de katholieke gemeenschappen van Utrecht en Nijmegen. Dat blijkt ook uit de rijke variatie die we in dit boek vinden. Anders dan bijvoorbeeld bij het redelijk ahistorische boek van Karl-Josef Kuschel over Abraham als band en strijdpunt tussen joden, christenen en moslims, vinden we hier veel verwijzingen naar contemporaine internationale auteurs en ook naar lokale ontmoetingen in Nederland. Hier kunnen slechts enkele saillante voorbeelden gegeven worden. Ik begin achteraan, omdat hoofdstuk 8 voor veel lezers het meest verrassende zal zijn. Het gaat over Said Nursi (1877-1960) en Fethullah Gülen (geboren in 1938), ongetwijfeld de grootste twee vernieuwers van de Turkse islam in de laatste eeuw. Nursi heeft zowel iets van Karl Barth als van Paul Tillich. Bezorgdheid voor de orthodoxie én verzet tegen een goddeloze regering als bij Barth, in gesprek met de moderne maatschappij, maar die wel religieus duidend, zoals Tillich. Zoals de beide andere grote theologen schreef Nursi een indrukwekkend oeuvre bij elkaar, de *Risale-i-nur* (Berichten van het Licht), waarvan Valkenberg bescheiden bekent 'dat hij slechts een beginnend lezer is'. Hij geeft ook aan dat je een veelzijdig getraind religieus lezer moet zijn om hem te verstaan: 'Alleen als ik kan begrijpen waarom Fatima, Lourdes, Medjugorje en zelfs die omstreden verschijningen van Maria, moeder van alle volkeren, in Amsterdam, belangrijk zijn voor veel rooms-katholieken, kan ik beginnen te begrijpen waarom de wonderen van Mohammed zo belangrijk zijn voor Nursi en zijn volgelingen' (300). Gülen wordt vooral besproken als de nu nog levende activist, organisator, politicus en financier die een vernieuwing voortzet zoals werd voorgestaan door Nursi. In de eerdere hoofdstukken komen algemenere zaken naar voren als een vergelijkende studie van de middeleeuwse giganten Thomas van Aquino, al-Ghazali, Ibn al-Arabi en Rumi en de wijze waarop zij liefde tot God verbonden met een besef van de onkenbaarheid van het goddelijk mysterie. De hoofdstukken 5 en 6 vormen het theoretische hart van het boek: over de vormen van inter-religieuze ontmoeting en de theologisch-theoretische onderbouwing ervan. Valkenberg bespreekt hier onder meer de controversiële Palestijn Ismail Raja al-Faruqi, door sommigen gezien als een propagandist van wahhabitisch exclusivisme, maar hier geschilderd als een theoloog die erkent dat je vanuit een islamitische visie andere religies ook als geldig kunt beschouwen (185-188). Te midden van de theologische beschouwingen komen voldoende praktische overwegingen. Op bladzijde 149 zegt Valkenberg dat in de katholieke wereld het

vasten ook een sterke sociale band schiep: gezamenlijk aan onthechting doen, waarop dan wel weer een collectief feest mag volgen. Hij lijkt het te betreuren dat in de jaren zestig het accent werd verlegd naar liefdadigheid voor anderen, in het bijzonder anderen in ontwikkelingslanden. Hij constateert dat zelfs niet-religieuze moslims nog met genoegen en inzet aan de praktijk van het vasten meedoen, om zo ook te kunnen genieten van de sociale omgang bij het dagelijks breken van de vasten, de *iftari*-maaltijd. Op bladzijde 73 vermeldt hij dat de Arabische wortel *h.j.r.* niet alleen duidt op de naam Hagar, maar ook op *hijra*, het begin van de islamitische jaartelling, vanwege de *exodus* uit Mekka naar Medina. Inderdaad wordt de naam *hijra* nogal eens aan moskeeën in Nederland gegeven, maar dan in herinnering aan de migratie vanuit het moederland. *Haggaroï* was ook al de naam die Johannes Damascenus aan de moslims gaf (naast ismaëlieten en saracenen). Allemaal beschouwingen naast die over de figuur van Hagar zelf dus. Op de bladzijden 32-33 vinden wij een beschouwing over een dialoogproject in Utrecht dat gericht was op een echt en zuiver geloofsgesprek, maar na enkele jaren doodliep, terwijl in diezelfde stad een sociaal-culturele activiteit van het *Vrouwenontmoetingsproject*, gericht op inburgering en taalcurssussen, veel langer kon doorgaan. Dit is geen strak gecomponeerd en naar volledigheid strevend encyclopedisch boek, maar een geheel van mooie en zinvolle theologische, historische en praktische beschouwingen rondom het licht dat we mogen delen, genieten, maar niet kunnen bezitten.

— Karel Steenbrink

Exchange 2006/3 begint met twee artikelen van vrouwen over de Geest. Kirsteen Kim schrijft over het vrouwelijk of mannelijk karakter van de Geest-bewegingen in Korea, die eerder teruggaan op de sjamanistische traditie dan op de *Azusa Street Mission-revival* (waarover het *International Bulletin*). Centraal staat Ryu Tong-Shik. Philomena Mwaura bespreekt de sociale relevantie van het evangelie als getuigenis van de Geest in Afrika, over milieu en strijd tegen AIDS. Over het milieu schrijft ook Nisbert Taringa. Lovemore Togarasei schrijft over een lokale profeet in Zimbabwe die zich afscheidde van de (vroegere) Nederlandse Hervormde Kerk. Wout van Laar is met zijn bijdrage over de kerken als helende gemeenschappen (Athene-conferentie) de enige westerling in dit nummer.

International Bulletin of Missionary Research 2006/2 heeft als hoofdthema 'Pinkster(kerken) en missie', omdat in april 1906 in een klein gebouwtje van de *Azusa Street Mission* in Los Angeles de beweging begonnen is. Dat begin wordt overigens al betwijfeld: er waren in die tijd ook elders opwekkingsbewegingen die als begin zouden kunnen worden gezien. De latere vormen van de beweging tonen ook al weer weinig gelijkenis met die eerste aanzetten. Volgens Douglas Petersen zijn het vooral de Latijns-Amerikaanse bijdragen geweest, die de nieuwere vormen van de beweging hebben geschapen. Er zijn, zoals te verwachten is, uitbundige statistische overzichten over eerste-, tweede- en derde-generatie pinksterkerken. Dertig procent van alle christenen, ofwel 789 miljoen, hoort hier dan bij. Philip Jenkins beschrijft de nieuwere vormen van bijbellezen in 'het Zuiden', vooral Afrika en Azië. Afrikaanse christenen zijn er niet alleen in West-Europa. J. Kwabena Asamoah-Gyadu bespreekt de activiteiten van de Ghaneese *Embassy of God*-kerk in Oekraïne. Er zijn twee bijdragen over bijbelvertalingen. Het meest opmerkelijke is wellicht *My Pilgrimage* van de in 1937 geboren aartsbisschop Michael Louis Fitzgerald, Witte Pater (nu M.Afr.), kenner van de Afrikaanse en wereldwijde islam, recentelijk ontslagen als hoofd van de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog omdat hij de 'te liberale' lijn van Dupuis verdedigde. Over die Vaticaanse perikelen niets, want het artikel zal al wel enige tijd op de plank gelegen hebben.

Perspectives missionnaires 2005/50 is een jubileumnummer dat een krachtige feestgroet meekrijgt van Marc Spindler. Deze schetst het perspectief waarin dit missiologische tijdschrift zal behoren verder te werken: met name de nieuwe problematiek in Europa van evangelie en cultuur. Want de visie van de missionarissen wordt nu gecompleteerd en gecorrigeerd door mensen in het Zuiden die door hen gemissionneerd werden, terwijl de antireligieuze tendensen in Europa de

vrije teugel hebben. Het 'dossier' brengt de slotverklaring van de derdiende Missie- en evangelisatiewereldconferentie die in 2005 plaatsvond te Athene, met commentaren van deelnemers uit Griekenland, Brazilië en Afrika. De bijdragen die Bernard Ugeux, Jean-François Faba en Jacques Matthey leverden op de daaropvolgende algemene vergadering van de *Association Francophone Oecuménique de Missiologie* (AFOM) centreren zich op het thema van verzoening en genezing.

Perspectives missionnaires 2005/51 brengt een dossier over het inmiddels cultureel gefragmenteerde Europa, waar de historische kerken hun draagvlak verliezen en nieuwe vormen van kerk-zijn de uitdrukking zijn van een nieuw missionair elan. De situatie in Groot-Brittannië, die in kaart gebracht wordt door Andrew Buckler, George Lings en Steven Croft, wordt verder door Jean Hassenforder vergeleken met wat er leeft in Frankrijk. Frère Maxime en Gabriel Monet bespreken wat vooral in Taizé en in de *Eglise de l'Espérance* gebeurt met betrekking tot de dialoog met de cultuur van vandaag.

Spiritus 2006 (183) rekt in een reeks bijdragen af met het probleem van de gewelddadigheid van de monotheïstische godsdiensten, de waarheidspretentie en het dogmatisme van het christendom en de *pensée unique* van politieke éénpartijstelsels: pogingen om de waarheid op te dringen. Opmerkelijk is het verhaal van de Franse theoloog Joseph Moingt, over hoe het 'dogma' – oorspronkelijk datgene wat in een gegeven situatie 'raadzaam' leek – in de loop van de geschiedenis in zijn tegendeel veranderde. In een kroniek signaleert de missionaris Mauro Armanino vanuit het perifere Liberia een aantal tekorten in de recente pauselijke encycliciek *Deus caritas est*: want God is ook solidair en subversief.

Forum Mission 1 (2005) is de voortzetting van het *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft/Nouvelle Revue de science missionnaire* (NZW) dat na zestig jaar trouwe dienst in 2004 ophield te bestaan. In een uitvoerig redactioneel geeft de nieuwe redactie het programma mee van dit nieuwe meertalige thematische *Jahrbuch*. *Forum Mission* wil een open internationaal forum zijn, waar gedialogeerd wordt, vanuit verschillende contexten, met vertegenwoordigers van verschillende godsdiensten en culturen. Daarmee wil het een eigen bijdrage leveren tot het wederzijds verstaan, de samenwerking en vrede tussen verschillende religieuze gemeenschappen en de reflectie op de christelijke missie verhelderen. Het eerste nummer is gewijd aan de inter-religieuze dialoog, met bijdragen uit de verschillende werelddelen. Het siert *Forum Mission* dat het Latijns-Amerika bij deze oefening be-

trokken heeft, zij het met reeds eerder gepubliceerde teksten: een tekst over oecumene in Bolivia en een bijdrage van de Chileen Diego Irarrázaval over de interreligieuze dialoog in een lokale Andeskerk. De auteur ontwerpt hier een model van 'vervlechting van godsdiensten'. De missioloog Ludwig Rütli maakt daarbij enkele kritische aantekeningen.

Mission Studies 2005/2, het tijdschrift van de IAMS, wordt nu uitgegeven door Koninklijke Brill in Leiden, maar de hoofdredactie zit in India. Alles wereldwijd dus. De Amerikaan Dale T. Irvin heeft het meest algemene artikel: missionair gebeurt er veel, maar met de oecumene vlot het de laatste decennia niet meer. Komt dat doordat de oude oecumene te veel vastzat aan de verschillen in de oude christelijke, westerse landen? Ook een algemene beschouwing van Christopher Little, nu docerend in Jordanië. Hij is bang dat de huidige openheid van de evangelicalen voor sociaal-politieke problemen de nadruk op het 'verticale', het eren van God in zijn niet-aardse koninkrijk, zal verduisteren. Vier bijdragen over Afrika: Paul Jenkins over de *longue durée*, vierduizend generaties geloof in Afrika. Norman Thomas schrijft over de omstreden Canaan Banana, hier beschouwd als nieuwe en bevrijdende vorm van authentiek christendom. Jopjo M. Chung in Sabah, Maleisisch Borneo, pleit ervoor (nieuwe) christenen ook blijvend de positieve kanten van traditionele spiritualiteit te laten ervaren.

Studies in World Christianity is met nummer 2006/1 weer op schema gekomen, na jarenlange achterstand door het wegvallen van Andrew Walls. In vroeger jaren was het sterk op Afrika georiënteerd. Nu is het meer Azië: Xu Yihua over een christelijke universiteit in Shanghai als missionaire uitstraling, godsdienstonderwijs in India (Hoe exclusief mag of moet je zijn? Duidelijk of vaag-open?) en over de traditionele religie in (Maleis) Borneo, waar in de oude situatie de individuele personen in de familiehuizen geen keuze hadden in het wel of niet volgen van de stamtradities. Zij zaten dus eigenlijk in een exclusivistische traditie. Sommigen werden exclusieve christenen, anderen bekeerden zich wel tot de nieuwe religie, maar hielden als 'nieuwe pluralisten' ook nog een selectie van hun oude religie aan.

— Frans Damen en Karel Steenbrink

Nog verkrijgbare losse nummers

- 2006 | 1 Waarheidsaanspraken en
 tolerantie
2006 | 2 Bekering
2006 | 3 Porto Alegre en mondialisering

Thema's van geplande nummers

- 2006 | 4 School – kerk – staat

Postbus 5018, 8260 GA Kampen,
fax +31 (0)38 331 17 76
e-mail abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijzen

Nederland € 31,50 per jaar
België € 32,95 per jaar
landen buiten de Benelux € 38,00 per jaar

Losse nummers

€ 8,50 (exclusief verzendkosten)

Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december.

Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode een schriftelijke opzegging ontvangen is. Adreswijzigingen graag drie weken vóór de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

PORTO ALEGRE EN MONDIALISERING

Overstijgen

Jongeren zijn niet zo belast met theologische dogma's als vorige generaties, en hebben vaak ook meer vrijheid (en lef?) om voor zichzelf te spreken en grenzen te overstijgen.

Jantine Heuvelink

Verwachting

De bekering die de kerken van het Zuiden van ons verwachten, is veeleer dat we ernst maken met het naaste zijn met en voor hen, ook als dat in ons eigen vlees snijdt.

Bob Goudzwaard

Ecologie

Voor velen betekent de ecologie een open en attente manier om het geloof te beleven, waarin wij onszelf leren kennen als deel van de schepping, en niet als een van haar beulen.

Ely López Canelas

Gaven

Het interconfessioneel gemeenschappelijk gebed wortelt in de geschiedenis van de oecumenische beweging en in de gaven van de kerken aan elkaar, maar heeft niet de pretentie de eredienst van één van de lidkerken te zijn, en evenmin de eredienst van een superkerk.

Geert van Dartel